

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mahmudov Orxan Tərif oğlu

“Müasir şəraitdə kommertiya risklərinin sığortalanması”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşmanın adı:

“Sığorta işinin təşkili”

Elmi rəhbər:

i.e.d. prof. M.X. Həsənlı

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d. b/m G.Q. Məmmədova

Kafedra müdiri:

i.e.d. prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. KOMMERSİYA RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	
1.1. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının mahiyyəti və zəruriliyi.....	8
1.2. Kommersiya risklərinin təsnifatı və onların səviyyəsinin müəyyən edilməsi üsulları.....	13
1.3. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri.....	21
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ-TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNDƏ KOMMERSİYA RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASI PROBLEMLƏRİ	
2.1. Kommersiya risklərinin sığortalanması təcrübəsinin tədqiqi xüsusiyyətləri.....	27
2.2. Azərbaycanda kommersiya risklərinin idarə olunmasının müasir vəziyyətinin təhlili.....	31
2.3. Müəssisələrin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətində kommersiya risklərinin sığortalanmasının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	39
III FƏSİL. KOMMERSİYA RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının beynəlxalq təcrübəsi.....	46
3.2. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	54
NƏTİCƏ.....	72
ƏDƏBİYYAT.....	78
PEZİOME	
SUMMARY	

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığı. İstənilən dövlətin müasir iqtisadiyyatında onun maliyyə institutlarının inkişafı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Milli maliyyə sistemini mühüm maliyyə institutları təşkil edir. Bu institutlar ictimai kapitalın hərəkətində çox mühüm yer tutur. Xüsusilə, ölkənin daxili investisiya potensialının formalaşması iqtisadiyyatın sığorta və bank sektorlarının müvəffəqiyyətli inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Sığorta təşkilatları və banklar yüksək maliyyə -iqtisadi və sosial daşıyıcılardır, bu sistemdə yaranan böhran həm maliyyə sisteminin, həm də bütövlükdə dövlətin iqtisadiyyatının sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bank risklərinin inkişaf etmiş sığorta sistemi, həmçinin sığorta təşkilatlarının etibarlı və gəlirli investisiya yaradılmasının təmin olunmasında bankların mühüm rolu həmin maliyyə institutlarının maliyyə sabitliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edir və dövlətin iqtisadi inkişafını stimullaşdırır. Bu halda, sığorta təşkilatlarının və bankların etinasız fəaliyyət göstərməsi faktı deyil, onların bank və sığorta fəaliyyətinin spesifik təşkilatı və funksional aspektləri əsasında uğurlu qarşılıqlı təsir imkanları və perspektivləri daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən maliyyə institutlarının maliyyə - iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif formaları onların formalaşdırdığı maliyyə axını məcmusuna multiplikativ təsir göstərir, bu da son nəticədə, milli iqtisadiyyatın investisiya potensialının dərəcəsini müəyyən edir. Bu fikirlər dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Bundan başqa, mövzusunun aktuallığı kommersiya və sığorta fəaliyyətinin birbaşa qarşılıqlı təsiri və maliyyə xidmətləri bazarına və prinsipial şəkildə yeni forma və üsulları təmin edən peşəkar vasitəçilərin cəlb olunması əsasənda baş verən qarşılıqlı fəaliyyətin inteqrasiyası ilə müəyyən olunur.

Belə əməkdaşlığın perspektiv forması bankların uyğun mütəxəssislərin – sığorta brokerlərinin vasitəçiliyi ilə kredit əməliyyatlarını həyata keçirən zaman bankın girov mülkiyyətinin sığortasıdır.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi, Azərbaycanın maliyyə-alimlərinin, kommersiya-

maliyyə sahəsinin tədqiqatçılarının bir çox nümayəndələrinin problemə müxtəlif istiqamətlərdən səmərəli yanaşmaları və əldə etdikləri nəticələr problemin həllində mühüm addımlar hesab olunmalıdır. Belə ki, bank resursları və onların effektiv idarə olunması aspektləri problemlərinin nəzəri, metodoloji və praktiki cəhətləri Z.Ə. Səmədzadə, A.F. Abbasov, Ş.Ə. Abdullayev, B.X. Ataşov, D.A. Bağırov, M.M. Bağırov, I.V. Əhmədov, M.X. Həsənli, M.C. Hüseynov, H.A. Xəlillov, S.M. Məmmədov, Z.M. Məmmədov, M.M. Sadıqov, S.V. Salahov, R.A. Bəşirov, X.Ə. Hüseynov və

Xarici ölkələrin bir sıra iqtisadçı alimləri, Appel Cerald, Appel Marvin, Amold Qlen, S.N. Babiçev, E.F. Jukov, Коноплева Е.Е., А.А. Labzenko, O.İ. Lavruşin, B.B. Maslennikov, H.A. Попов, V.K. Sənçəqov, E.B. Серова, А.П. Тулупникова və başqa xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Kommersiya riskləri və onların effektiv idarə olunması aspektlərinin formalaşması, iqtisadi tələblərə uyğun inkişafının müxtəlif cəhətlərini araşdırsalar da, xüsusi olaraq həmin problemləri öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoymamışlar. Kommersiya resursları və onların effektiv idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanlarını qiymətləndirərək, onların gerçəkləşdirilməsinin vasitə və istiqamətlərini əsaslandırmağa və bir sıra digər məsələlərin həllinə ehtiyac vardır.

Tədqiq etdiyimiz mövzu haqqında Azərbaycan alimlərindən Xudiyev N.N, R.A. Bəşirov, Z. Məmmədov, M.M. Bağırovun xarici alimlərdən Плотников А.В., Гаджиев Дж.Ф., Лаврушин О. И. əsərləri araşdırılıb.

Yerli və xarici alim və təcrübəçilərinin bank və sığorta institutlarının fəaliyyətinin mahiyyəti, sığorta təşkilatları və bankların qarşılıqlı əlaqələrinin forma və üsullarına dair işlərinin öyrənilməsi əsasında meqatənzimlənmə çərçivəsində sığorta bazarının infrastrukturunun inkişafı, xüsusən, maliyyə bazarının professional vasitəçilərinin – sığorta brokerlərinin bank – sığorta fəaliyyətinin tətbiq edilməsi vasitəsilə kommersiya fəaliyyəti və sığorta təşkilatlarının maliyyə iqtisadi münasibətlərinin modellərinin təkmilləşdirilməsinin elmi problemlərinin obyektiv mövcudluğu müəyyən edilmişdir.

Kommersiya risklərinin tənzimlənməsi və sığorta təşkilatlarının tədricən inkişafına və müasir təyinatına göstərilən maliyyə institutlarının qarşılıqlı əlaqələrinin mövcud modellərinə dair nöqteyi – nəzərlərin dərk edilməsi, belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, müasir milli iqtisadiyyat şəraitində sığorta təşkilatlarının fəaliyyətindəki, Azərbaycanda fiziki şəxslərə kredit verilməsi proseslərinin aktivləşməsi şəraitində bankların və sığorta təşkilatlarının fəaliyyətindəki, Azərbaycanda fiziki şəxslərə kredit verilməsi prosesinin aktivləşməsi şəraitində bankların və sığorta təşkilatlarının qarşılıqlı əlaqəsindəki problemləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

Bu mövzuya həsr edilmiş kifayət qədər elmi işlərin olmasına baxmayaraq, hal-hazırda bu dissertasiya işinin mövzusunə toxunan konkret tədqiqatlar mövcud deyil.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Milli sığorta bazarında kommersiya risklərinin sığortalanması imkanlarına nəzər yetirmək, bundan irəli gələrək mövcud meylləri müəyyən etmək, eləcə də ölkəmizin bu istiqamətdə siyasətinin təhlil edilməsi və beynəlxalq təcrübədən çıxış etməklə ölkəmizdə sığorta bazarının mövcud sahədə inkişaf istiqamətlərini təhlil etmək tədqiqatın əsas məqsədidir. Ümumilikdə dissertasiyanın məqsəd və vəzifələrini aşağıdakı kimi səciyələndirmək olar:

-Kommersiya risklərinin sığortalanmasının nəzəri əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun tədqiqi;

-Kommersiya risklərinin sığortalanmasının mahiyyəti və zəruriliyinin araşdırılması;

-Kommersiya risklərinin sığortalanmasının hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

-Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində kommersiya risklərinin sığortalanması mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;

-Azərbaycanda kommersiya risklərinin idarə olunmasının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- Kommersiya risklərinin sığortalanmasının beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi;

- Kommersiya risklərinin sığortalanmasının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması

istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Dissertasiya tədqiqatının obyektı sığorta təşkilatları və kommersiya riskləridir..

Tədqiqatın predmeti kommersiya və sığorta təşkilatlarının qarşılıqlı əlaqəsi prosesində aralarında meydana çıxan maliyyə - iqtisadi münasibətlərdir.

Tədqiqat metodikası. Tədqiqatın metodik əsasları idrakın dialektik metodudur. İş sistemli metodu məntiqi analiz metodu, eləcə də xüsusi (chastnonauchnogo) üsulları istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatdakı **elmi yenilik** Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı şəraitində sığorta təşkilatları və kommseriya fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafının nəzəri – metodoloji əsaslarının tədqiqində, həmçinin göstərilən maliyyə institutlarının qarşılıqlı əlaqəsinin meqatənzimləmə əsasında effektivliyinin yüksəldilməsinin konseptual əsaslandırılmasındadır.

Elmi yeniliyin elementləri aşağıdakı müddələrdə əks olunur:

- iqtisadi sistemlər və modellərin maliyyə riskləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- iqtisadi riskologiya bütöv bir elmi konsepsiya kimi irəli sürülmüşdür;

- maliyyə riskləri maliyyə menecmenti aspektində sinergetik vahid halında nəzərdən keçirilmişdir və əsas prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir;

- maliyyə-kredit, valyuta və qiymətli kağızlar sferalarında baş verən risklərin sığortalanmasının nəzəri-metodoloji və praktiki baxımdan ümumiləşdirilmiş və tövsiyələri özündə əks etdirən müvafiq konsepsiya irəli sürülmüşdür;

- makroiqtisadi dinamik inkişafda maliyyə-kredit sisteminin mövcud vəziyyəti, rolu araşdırılmış, onların reallaşdırılması mexanizmləri əsaslandırılmış və risklərin sistemli idarə olunması maliyyə sferasında stabilliyin təmin edilməsinin əsas amili kimi qiymətləndirilmişdir;

- iqtisadiyyatın, istehsal sistemlərinin maliyyə-pul resursları ilə təminatı ilə əlaqədar qiymətli kağızlar bazarı, bank kapitalı, investisiya, innovasiya məsələləri nəzərdən keçirilmiş, müəyyən tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya tədqiqatının alınmış nəticələrinin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki,

iqtisadiyyatın iri maliyyə institutları kimi sığorta bazarları və risklərin qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsaslarının ümumi birgə işlənilib hazırlanması maliyyə elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir və kommertiya bankları və sığorta təşkilatlarının qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif istiqamətlərinin daha dərin tədqiqatı üçün lazımi şərait və zəmin yaradır.

Tədqiqatın **praktik əhəmiyyəti** onunla müəyyən olunur ki, tərtib edilmiş müddəalar, nəticələr və tövsiyələr sığorta təşkilatları və kommertiya risklərini tənzimləyən qanunverçilik və normativ aktların işlənilib hazırlanmasında tətbiqi əhəmiyyətə malikdirlər, həmçinin dövlət idarəetmə orqanlarının işində milli iqtisadiyyatın inkişafının sosial – iqtisadi proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri müddəaları və praktik materialları tədris prosesində

“Sığorta işi”, “Bank işi” kursları üzrə mühazirələr və praktiki məşğələlərdə istifadə oluna bilər.

Maliyyə risklərinin formalaşması və dinamikasının dolğun, düzgün dərk edilməsində də tədqiqat işi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı fəsil və paraqraflarında bir sıra elmi anlayışlara, konsepsiyalara və iqtisadi proseslərə nəzəri-metodoloji baxımdan yanaşılmış, bir sıra elmi müəddəalar irəli sürülmüşdür ki, bu da maliyyə- kredit, pul resursları, valyuta sferalarında dövlət strategiyasının daha da uğurlu halda həyata keçməsinə köməklik edə bilər.

İşin quruluşu tədqiqatın məqsədi və vəzifələri ilə müəyyən olunur. Dissertasiya işi giriş, 9 paraqrafı olan üç fəsildən, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Kommersiya risklərinin sığortalanmasının mahiyyəti və zəruriliyi

Kommersiya fəaliyyətində bütün risklərin və problemlərin sığorta şirkətinin çiyinlərinə köçürülməsi bir illüziyadır. Komersant ilk növbədə özü risklərini idarə etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün ciddi strukturlaşmış şirkətlərdə, bir qayda olaraq, hansı risklərdən qorunmağa lazım olan qərar verən və bunun lazımlı olub-olmadığını müəyyənləşdirən layihə rəhbərləri fəaliyyət göstərir. Əgər şirkət fəaliyyət prosesini yalnız özü üçün aydın yöndə qurursa və eyni zamanda yalnız sığorta şirkətinin köməyi ilə qorunmağı planlaşdırırsa onda uğur qazanmaq çətin bir proses olur. Kommersiya fəaliyyəti üçün risk vəziyyəti təbii bir vəziyyət olduğundan, bu zaman kommersiya subyekti mümkün çətinliklərə və maliyyə çatışmazlığına daim hazır olmalıdır. Komersantlara qorunma, məsləhət və hüquqi yardım, siyasi və iqtisadi təminatlar, eyni zamanda onların maliyyə xərclərinə gətirib çıxara biləcək gözlənilməz şərtlərdən sığortalanması lazımdır. Müasir şəraitdə kommersiya fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi və praktikasına əsaslanan xüsusi analiz metodları olmadan mümkün deyildir.

Kommersiya və kommersiya fəaliyyətini əhatə edən risklər, ilk növbədə, komersantın maraqlandığı sığorta növlərini əhatə edir. Bir qayda olaraq sığorta ilə biznes risklərinin əhatə olunması aşağıdakı sahələrdə mühüm rola malik olur:

- Pozuntu halları və ya əsas fəaliyyətə müdaxilə ilə əlaqədar gəlirin itkisi (zərər və ya əmlakın oğurlanması, eləcə də digər itkilər);
- Müqavilədə nəzərdə tutulmuş çatdırılma və ya ödəniş üçün öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskləri;
- İcarəyə götürülmüş əmlakın məhv edilməsinə görə icarə haqqının alınmaması riski;
- Sığorta hadisəsi baş verdikdə icarə ödənişlərinin alınmaması riski;
- Əmlakın əvəzləşdirmə dəyərinin ödənilməsi üçün sığortalanmış əmlakın faktiki

dəyərindən artıq olan xərclərin kompensasiya edilməsi riski [17,s.36-39].

Risklərin idarə edilməsi və ya risk menecmentin əsas vəzifəsi təşkilat üçün təhlükəli olan risklərə komersant tərəfindən aktiv nəzarət, mümkün olan zərərləri minimuma endirməkdir. Risklərin idarə edilməsi səhv bir qərarın riskinin azaldılmasına və alınan qərarların icrasında istənilməyən inkişafın mümkün mənfi nəticələrinin azaldılmasına yönəlmiş tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Risklərin idarə edilməsi prosesi bir neçə mərhələlərdən ibarətdir: identifikasiya, ölçü və nəzarət. Təbii ki, hər bir mərhələ riskə nəzarət etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Riskin ölçüsünü müəyyən etmədən ona düzgün nəzarət etmək mümkün deyildir. Beləliklə, sığorta prosesi şirkətin maliyyə risklərini zərərsizləşdirmək və azaltmaq mexanizminin bir hissəsi olan ən vacib tədbirlərdən biridir. Komersant öz fəaliyyəti prosesində onun fikrincə sığorta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirməyə və təhlükəsizliyinə ehtiyac duyduğu riskləri müəyyənləşdirir. Risk bir çox faktorların təsiri altında dəyişən və qeyri-sabit bir ölçüdür. Sığortaçı bütün risk faktorlarını və risk meyarlarını xarakterizə edən halları təhlil edən risk qiymətləndirməsini aparır. Daha sonra bu məlumatlar əsasında, sığortaçı riskli qrupa daxil olan obyektləri təyin edir və onunla əlaqədar müvafiq tarifi tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul edir. Sığortaçı iş bazarında risklərin inkişaf prosesini (sığortalı hadisələrin ən tez-tez baş verə biləcəyi hadisələr, bazarda yeni risklərin yaranmasına səbəb olur hallar) daim nəzarətdə saxlamaqla obyektiv risklərin qiymətləndirilməsi üçün statistik məlumatları təhlil etməlidir. Risklərin idarə edilməsi sığorta münasibətləri iştirakçıları arasında müqavilənin şərtlərini müəyyənləşdirərkən sığorta müqaviləsi bağlamaq mərhələsində daha vacibdir.

Risklərin proqnozlaşdırılmasında təşkilat rəhbərlərinin, menecerlərin, iqtisadçıların və s. işçilərin iqtisadi təfəkkür tərzinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki hər hansı bir fəaliyyətə başlamazdan əvvəl təşkilat rəhbəri və digər işçilər yalnız ənənəvi, qaydalı varinatlar haqqında deyil, həm də alteranliv varmarlar, gözlənilə biləcək, baş verə biləcək itkilər haqqında da düşünməli, götür-qoy etməlidir. Və buna uyğun olaraq, birinci növbədə hal-hazırda və gələcəkdə mövcud

ola bilən qeyri müəyyənliklərin azadılması haqqında düşünməlidir. Çünki qeyri-müəyyənliklər bərabər şərait daxilində istər indiki, və istərsə də gələcək risklərin əsasını təşkil edir, Hər hansı bir fəaliyyət, əməliyyat növündən baş verə biləcək itkiləri azaltmaq və yaxud aradan qaldırmaq, üçün əvvəlcə, birinci növbədə onu törədən qeyri müəyyən situasiyaları araşdırmaq təhlil etmək lazımdır. Bəzən əksinə olur. Risklər dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarından sonra firma və şirkətlər, banklar, dövlət orqanları bu haqda düşünür, tədbir görməyə çalışırlar. Əlbəttə, əgər artıq risk baş vermişsə onu araşdırmaq lazımdır. Lakin bu əvvəlcə, privenitiv, qabaqlayıcı qaydada aparırsa daha səmərəli olar. Beləliklə, gələcək risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi doğrudan da son dərəcədə vacibdir. Əlbəttə, risklərin gələcək proqnozunu vermək üçün həmin fəaliyyət növünün öz məzmununu sistemli halda dərk etmək lazımdır. Bunun üçün dərin təfəkkürdən başqa, həm də peşəkar biliyə malik olmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, burada bərabər şərait daxilində rəhbər işçinin, mütəxəssisin uzun illərdə topladığı təcrübənin, şəxsi intuisiyanın da müəyyən rolu vardır. Lakin burada ən başlıca məsələ proqnozların verilməsinin elmi metodudur. Burada informasiyanın, aprior məlumatların dəqiqliyi, habelə firma və şirkətlərin antirisk tədbirlərinin mövcud vəziyyətə adekvatlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əslində antirisk tədbirlərinin özü də dəqiq məlumatlara, səliqə məntiqə əsaslanmalıdır. Burada yalnız riyazi-statistik, dinamik məlumatların proqnozlar üçün mücərrəd şəkildə verilməsi, hazırlanması kifayət deyildir. Bizcə burada mövcud və baş verə biləcək iqtisadi proseslərin situasiyalı təhlili və idarəedilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bunun üçün, birinci növbədə rəşional menecment, idarəçilik konsepsiyası, davranışı vacibdir.

Sığorta fəaliyyətində tez-tez işlənən anderraytinq prosesi sığorta üçün nəzərdə tutulan riskləri təhlil etmək, müəyyən bir riskin sığortası barədə qərar qəbul etmək və müvafiq dərəcə və sığorta şərtləri riskini müəyyənləşdirmə prosesidir [11, s.4]. Anderrayter sığorta şirkəti tərəfindən məsul edilən şəxs olaraq analiz aparmaq, risklərin bütün növlərini kənarlaşdırmaq məqsədilə sığortanı qəbul edən, eyni zamanda optimal sığorta mükafatı almaq üçün seçilmiş riskləri təsnifləşdirən şəxsdir.

Sığorta (təkrarsığorta) portfelinin formalaşması üçün anderrayter məsuliyyət daşıyır. O, risk dərəcəsini, mükafat dərəcələrini və sığorta şərtlərini müəyyən etmək üçün lazımi bilik və təcrübəyə malik olmalıdır [9, s.4]. Risklərin idarə edilməsi yalnız maliyyə itkilərini azaltmır, həm də onların qarşısını almaq üçün, sığorta tarifinin ölçüsünə təsir edən bütün risk faktorlarının düzgün qiymətləndirilməsinə, zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün ehtiyat sığortası fondu yaratmağa yönəlib. İqtisadi ədəbiyyatda anderraytin qin müxtəlif tərifləri var: riskləri seçmə prosesi, risk dərəcəsinin onları sığortalanma ehtimalı mövqeyindən təsnifləşdirmək; risklərin təhlili, sığortanın şərtlərinin və ölçülərinin müəyyən edilməsi; sığortalanma qabiliyyətinə uyğun olaraq elan edilmiş risklərin seçilməsi prosesi; potensial sığortaçı tərəfindən sığorta üçün tələb olunan riskin qiymətləndirilməsi üçün sığorta təşkilatının istifadə etdiyi proses; sığorta haqlarının bəyan edilmiş riski ilə uyğunluğunu müəyyənləşdirmə prosesi; potensial bir sığortaçıdan sığorta müraciətində məlumatların öyrənilməsi prosesi [9, s.5].

Müəssisədə maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlərin optimallaşdırılması ilə bağlı risklərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma və nəticədə risklərin minimuma endirilməsi sığorta alətlərinin istifadəsindən ibarət iqtisadi fəaliyyətin modernləşdirilməsi ilə baş verir. Müəssisə risklərinin idarə edilməsi sistemində sığorta vəzifəsi digər xidmətlərin fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirilməlidir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, sığorta, komməriya fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaş cəmiyyətinin iştirakçıları üçün risklərin idarə olunması üçün effektiv bir yol anlamına gələ bilər. Sığorta müqaviləsinin bağlanması bir çox müsbət aspektə malikdir ki, bunlardan biri komersantın sığorta bazarında peşəkar iştirakçıya öz risklərini həvalə etməsi və bununla da özünün maliyyə itkilərini qoruya bilməsi, ikincisi isə sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə komməriya fəaliyyətinin artmış riski ilə bağlı iş adamının öz kontragentlərini qorumaq imkanlarıdır.

Komməriya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı şərtlərin dəyişilməsi nəticəsində yaranan risklərin və itkilərin sığortası təcrübəsi Qərbi Avropada və ABŞ-da olduqca geniş yayılmışdır. Bu baxımdan bizim ölkəmiz üçün də bir neçə maraqlı

təcrübələrə nəzər yetirmək əhəmiyyətli olardı:

- Extra-Expense Insurance- gözlənilməz hallarla əlaqəli əlavə xərcləri təmin edən əlavə məsrəflərin sığorta edilməsi, məsələn, ofisin köhnə inzibati binasında yanğın baş verməsi səbəbilə ofisin digər yerə köçürülməsi xərclərini qarşılayan sığorta;
- Profits and Commissions- alıcıya çatdırıldıqdan əvvəl malların korlanması təqdirdə satılan mallara görə gəlir və ya komisyon haqqından məhrum olmaq riskindən sığorta;
- Contract Repudiation Indemnity Insurance - siyasi risklərin sığortalanması üçün ləğv edilmiş müqavilədən sığorta;
- Deprivation Insurance - xarici dövlətin hökumətinin ixrac əməliyyatları aparmasına qadağa qoyması, həmin ölkəyə avadanlığın geri qaytarılması və ya sığortalıya ixrac lisenziyası verməkdən imtina etməsi ilə əlaqədar siyasi risklərin sığortası;
- Oil and Gas Deficiency Insurance - Neft və qaz hasilatı həcminin mühəndislik və texniki layihələndirmə nəticələri ilə müqayisədə aşağı olmasından sığorta (neft və qaz çatışmazlığı sığortası);
- Business Interruption Insurance – istehsal fəaliyyətinin dayanmasından sığortanı nəzərdə tutur;
- Combined Business Interruption Extra Expenses - biznesdə fasilə halları və əlavə əlaqəli xərclər üzrə birgə sığortanı nəzərdə tutur;
- Power Interruption Insurance - Enerji kəsilməsi Sığortası. İctimai xidmət müəssisəsinin günahı ilə əlaqədar elektrik kəsilməsinə görə gəlirlərin itirilməsi ilə əlaqədar sığortaçı tərəfindən yaranan zərərləri bərpa etmək məqsədi daşıyır;
- Product Tampering Insurance - məhsulun saxtalaşdırılmasından sığorta. İstehsal edilən malın itirilmiş gəlirinin və hazırlanmış malların saxtalaşdırılması halında marka bərpa xərclərini təmin edir;
- Contingency Insurance - gözlənilməyən hallar, məsələn, sənədlərin itirilməsi və ya pis hava şəraiti ilə bağlı zərərlərin ödənilməsini nəzərdə tutur;
- Bond Forgery Insurance - maliyyə sənədlərinin saxtalaşdırılmasına qarşı sığorta;
- Product Recall - məhsulun geri çağırılması xərcləri üçün sığorta [16, s.87].

Təbii ki, sığorta bazarı yüksək inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində daha geniş vüsət almışdır və sığorta bazarının rəngarəngliyi, kommersiya risklərinin azaldılması üçün müxtəlif xidmətlərin təklif edilməsi ilk növbədə ölkənin iqtisadi inkişafında komersantlığın tutduğu mövqe ilə sıx bağlıdır. Bu məsələdə, həmçinin, inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya siyasətinə daha çox önəm verən sığorta bazarı iştirakçılarının öz sığorta portfelini artırmaq istiqamətində cəhdlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Sahibkarın fəaliyyəti dövründə istehsal prosesində digər risk amili bədbəxt hadisələr nəticəsində müəssisənin fəaliyyətində dayanmaların, fasilələrin meydana gəlməsilə bağlıdır. Aydınır ki, müəssisənin əmlakı sığortalanırsa meydana çıxan fəvqəladə hadisələr nəticəsində dəymiş ziyan sığorta təşkilatları tərəfindən ödənilir. Lakin dəymiş ziyanın aradan qaldırılması müəyyən qədər vaxt apara bilir və bunun nəticəsində istehsal prosesi bir müddət, bəzən isə uzun müddət dayana bilir. Nəticədə müəssisə əsaslı dərəcədə maliyyə itkiləri ilə üzləşmiş olur. Sığorta sahəsində ölkəmizin qanunvericilində bu hallar tənzimlənir və sığortalanan sahibkarın istehsal, yaxud xidməti fəaliyyəti dövründə baş vermiş sığorta hadisəsindən irəli gələrək meydana çıxan fasilələrlə bağlı olaraq, sahibkarın əmlak maraqlarına əldən çıxmış gəlir və əlavə xərclərin ödənilməsi ilə bağlı dəymiş ziyanın əvəzinin bütünlüklə yaxud bir hissəsinin ödənilməsi üzrə sığorta ödənişlərinin reallaşmasını özündə ehtiva edən işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığortası nəzərdə tutulmuşdur. Ölkəmizdə qeyd olunan risklərdən müdafiə olunmaq məqsədilə sığorta xidmətlərindən çox az sayda istifadə edilsə də qanunvericilik bu məsələləri tənzimləyir.

1.2 Kommersiya risklərinin təsnifatı və onların səviyyəsinin müəyyən edilməsi üsulları

Kommersiya fəaliyyətində risk kommersiya firmasına aid olan xarici mühitin qeyri-müəyyənliyindən irəli gələn obyektiv bir təməldir. Xarici mühit firmanın fəaliyyət göstərdiyi obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi şəraiti özündə birləşdirir və

onun dinamikasına uyğunlaşmağa məcburdur. Vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi tez-tez dəyişən faktorlara, qarşı tərəflərə və davranışı həmişə dəqiqliklə proqnozlaşdırma bilməyən şəxslərdən asılıdır. Məqsədlərin, meyarların və onların qiymətləndirilməsi göstəricilərində dəqiqliyin və aydınlığın olmaması (sosial ehtiyacların və istehlak tələbinin dəyişməsi, texniki və texnoloji yeniliklərin yaranması, bazarda dəyişikliklər, gözlənilməz təbii hadisələr) də bu prosesə əsaslı təsir göstərir. Kommersiya fəaliyyətində risklərin olması əslində, iqtisadi azadlığın arxa hissəsidir, bir növ bunun əvəzidir. Bir sahibkarın azadlığı eyni zamanda digər sahibkarların azadlığı ilə müşayiət olunur, buna görə də bazar münasibətləri inkişaf etdikcə qeyri-müəyyənlik və kommersiya riski artacaqdır. Kommersiya fəaliyyətində gələcəyin qeyri-müəyyənliyini aradan qaldırmaq mümkün deyildir, çünki bu obyektiv həqiqətin elementi olaraq çıxış edir. Risk sahibkarlığa xas olan göstəricidir və onun iqtisadi həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Kommersiya riskinin obyektiv tərəfinə daha çox diqqət yetirsək də risk iqtisadiyyatdakı real proseslərlə bağlıdır. Riskin obyektivliyi uzunmüddətli dövrdə sahibkarların fəaliyyətindən asılı olmayan amillərin olması ilə bağlıdır.

Kommersiya riski malların və xidmətlərin istehsalına, onların satışına aid hər hansı bir kommersiya fəaliyyətində, əmtəə-pul və maliyyə əməliyyatları, eləcə də elmi-texniki layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan riskdir. Kommersiya risklərinin təsnifatının mürəkkəbliyi onların müxtəlifliyindən irəli gəlir. Risk ilə kommersiya şirkətləri həm cari, həm də uzunmüddətli vəzifələrin həlli ilə üzləşirlər. Bəzi fəaliyyət növləri üçün xüsusi risk növləri mövcuddur, istisnasız olaraq bütün işgüzar təşkilatların məruz qaldığı müəyyən risk növləri var: məsələn, bank riskləri sığorta fəaliyyətində olan risklərdən fərqlənir və sonuncu isə istehsalat fəaliyyətində olan risklərdən fərqlənir.

Kommersiya problemlərinə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin risklərinin təsnifləşdirilməsinin harmonik bir sistemi yoxdur. Riskin təsnifatına bir çox yanaşmalar var. Xüsusilə önə çəkilən iki növ risk İ. Şumpeter tərəfindən irəli sürülən kommersiya riskinin təsnifatıdır:

- istehsalın mümkün texniki çatışmazlığı ilə əlaqəli risk, bu həmçinin təbii fəlakətlər nəticəsində əldə edilmiş dəyərlərin itməsi riskini də əhatə edir;
- kommersiya uğurunun olmaması ilə bağlı risk [21, s.57].

Kommersiya riskinin klassik nəzəriyyəsi (nümayəndələri C. Mill, N.U. Senior) seçilmiş həll nəticəsində meydana gələ biləcək zərərlərin riyazi gözləməsi ilə riskləri müəyyənləşdirir. Bu zaman risk bu qərarın həyata keçirilməsindən yaranan zərərdən başqa bir şey deyildir [22,s.129-130].

Kommersiya riskinin neoklassik nəzəriyyəsinə (nümayəndələri A. Marşal, A. Piqou) əsasən sahibkar qeyri-müəyyən bir vəziyyətdə fəaliyyət göstərir və kommersiya mənfəəti təsadüfi bir dəyişikliyə əsaslanır. Kommersiya fəaliyyətində aşağıdakı meyarlara əməl olunur: gözlənilən mənfəətin həcmi və mümkün dəyişikliklərin miqyası. Kommersiya riskinin neoklasik nəzəriyyəsinə əsasən, eyni məbləğdə potensial mənfəətə sahib olmağı planlaşdıran sahibkar daha aşağı səviyyəli risk ilə bağlı bir variant seçir. Beləliklə, neoklasik risk nəzəriyyəsinin nümayəndələri qumar oyunları, lotereyaların yararsız olduğunu düşünən "risk əleyhdarları"nın düzgün mövqedə olduğunu əsaslandırıdılar.

Kommersiya riskinin Keyns nəzəriyyəsi (C. Keyns) sahibkarların daha çox gözlənilən mənfəət qazanmaq üçün böyük bir risk alması tendensiyasına diqqət çəkmişdir. Keyns nəzəriyyəsi faktiki gəlirin gözləniləndən mümkün olan bir kənarlığını, habelə iqtisadi həyatda nəzərə alınmalı olan üç əsas risk növünü əhatə etmək üçün "risk xərclərini" tətbiq etmək zəruriliyini əsaslandırırdı. Risklərin təsnifatı ilk dəfə J. Keynsin əsərlərində təqdim edilmişdir. Onun fikrincə, malların dəyəri avadanlıqların aşınma və korlanması, bazar şərtlərində və qiymətlərində dəyişikliklər, habelə qəza və fəlakətlər nəticəsində məhv edilməsi ilə bağlı xərcləri daxil etməlidir. Keyns bu xərcləri faktiki gəlirdə gözlənilən dəyərdən kənarlaşmaları ödəmək üçün zəruri olan risk xərcləri adlandırmışdır. O, büməsələyə üç əsas risk növünü müəyyən edən sahibkar gözü ilə yanaşmışdır:

- 1.)Biznes riski investisiya üzrə gözlənilən gəlir əldə etmək üçün qeyri-müəyyənlikdir. Bu cür risk pulu dövriyyəyə daxil edən sahibkarın həqiqətən fayda əldə edə

biləcəyindən şübhələnməsi ilə müşayiət olunur;

2.) "Borc verən" riski - kreditin ödənilməməsi riski (kreditin geri qaytarılmasından yayınma) və kredit riskidir (girovun çatışmazlığı). Kredit əməliyyatları tətbiq olunduğu yerdə baş verir və qəsdən iflas zamanı və ya borclu tərəfindən öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən qaçmaq cəhdləri ilə bağlı təminatın etibarlılığı barədə şübhə ilə bağlıdır. Şübhə, gözlənilən gəlirin hesablanması əsaslandırılmadığı halda, borcalanın məcburi iflas etdiyi hallarda kreditin təmin olunmasına kifayət qədər səbəb ola bilər;

3.) Pul vahidinin dəyərinin dəyişməsi riski - milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi (bazar riski, ya da inflyasiya riski) nəticəsində vəsaitin itirilmə ehtimalı. Bu, pul vahidinin dəyərinin azalması ilə əlaqələndirilir və pul kreditinin həmişə real mülkiyyətdən daha az etibarlı olduğunu düşünməyə imkan verir. Bununla yanaşı, inflyasiya pul vəsaitlərinin (xüsusən də uzun müddətli) sərmayələrinə mənfi təsir göstərir və borcluları kreditorlarla müqayisədə imtiyazlı mövqedə qoyur [8, s.127].

Risk kateqoriyasına əsas yanaşma F. Nayt tərəfindən "Risk, qeyri-müəyyənlik və mənfəət" əsərində təqdim edilmişdir. F.Nayt iki növ riski fərqləndirir: - obyektiv ehtimalı hesablanıla bilən və sığortalana bilən risklər (bu risklər mənfəətdən çıxarılan istehsal xərclərinin bir hissəsi olur); -obyektiv ehtimalı hesablanmayan və sahibkarların müəyyən gəlirlərinin mövcudluğu ilə izah edilən risklər [20, s.27-29]. F.Naytın fikrincə, indiki dövrdə həyata keçirilmiş fəaliyyət mexanizmi ilə tənzimlənən gələcəkdə baş verə biləcək itkilər, eyni zamanda mənfəətin kəmiyyət -keyfiyyət göstəriciləri üzrə hesablama aparmaq mümkündürsə, bu qeyri-müəyyənlik risk kimi qəbul edilə bilər və bu səbəbdən riskin sığortalanmaq imkanı vardır.

İqtisadi nəzəriyyə risk anlayışına münasibətdə üç müxtəlif yanaşma nəzərdən keçirir:

- 1.) Kütləvi şüurda, risk seçilmiş həllin həyata keçirilməsi nəticəsində baş verə biləcək mümkün uğursuzluq, təhlükə, maddi və digər zərərlər şəklində görünür;
- 2.) Risk, "aydın olmayan qeyri-müəyyən mühitdə fəaliyyət növü" və ya "onun

nəticəsində fəaliyyətin situativ xarakteristikası və uğursuzluq hallarında mümkün mənfi nəticələr" kimi başa düşülür. Beləliklə, risk anlayışı altında zərərin ehtimalı və ya "şans uğrunda" fəaliyyəti başa düşmək lazımdır;

3.) Risk gözlənilən nəticələrdən fəaliyyət prosesində pozitiv (şans) və mənfi (ziyan, zərər) kənaraqaçma ehtimalı kimi müəyyən edilir.

Sahibkarlar fəaliyyəti zamanı meydana çıxan yer və vaxt baxımdan, onların səviyyəsinə təsir göstərən xarici və daxili amillər baxımından fərqlənən müxtəlif təhlükəli risk növləri ilə rastlaşmaqla yanaşı onların təhlili və təsviri metodlarını tətbiq etməyi qarşıya məqsəd qoyurlar. Bir qayda olaraq, risklərin bütün növləri bir-birinə bağlıdır və kommersiya fəaliyyətinə təsir göstərir. Eyni zamanda, bir risk növünün dəyişdirilməsi digər əksəriyyətində də bir dəyişməyə səbəb ola bilər.

Risklərin təsnifatı risklərin alt çoxluğunu daha ümumi anlayışlara birləşdirməyə imkan verən bəzi xüsusiyyətlərə və meyarlara əsasən bir çox risklərin sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Risklərin təsnifatını aparmağa imkan verən ən vacib elementlər aşağıdakılardır:

- baş vermə müddəti;
- baş vermənin əsas amilləri;
- qeydiyyat xarakteri;
- nəticələrin təbiəti;
- mənşəyi [23, s.25-29].

Baş vermə zamanı risklər retrospektiv, cari və perspektivli risklərə ayrılır. Retrospektiv risklərin təhlili, onların təbiəti və azaldılması metodları mövcud və gələcək riskləri daha dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmaq imkanını verir.

Risk baş vermə faktoruna görə 2 növə ayrılır:

1.)Siyasi risklər - biznes fəaliyyətinə təsir edən siyasi mühitdə (sərhədlərin bağlanması, malların ixracının qadağan olunması, ölkənin ərazisində hərbi əməliyyatlar və s.) dəyişikliklərdən yaranan risklərdir.

2.)İqtisadi (kommersiya) risklər müəssisənin iqtisadiyyatında və ya ölkənin iqtisadiyyatında əlverişsiz dəyişikliklərdən yaranan risklərdir. Xüsusi risklərin

cəmləndiyi ən ümumi iqtisadi risk bazar vəziyyəti, balanssız likvidlik (ödəmə öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməməsi), idarəetmə səviyyəsində dəyişikliklər və s. dəyişikliklərdir.

Xarakterinə görə risklər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- Xarici risklər - müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan və ya onun əlaqəli auditoriyası ilə (müəyyən müəssisənin fəaliyyətində potensial və (və ya) real marağı olan sosial qruplar, hüquqi şəxslər və (və ya) fərdlər) birbaşa əlaqəsi olmayan riskləri əhatə edir. Xarici risklərin səviyyəsinə çoxlu miqdarda - ideoloji, sosial-iqtisadi, demoqrafik, coğrafi və s. digər amillər təsir göstərir.
- Daxili risklər müəssisənin özünün və onun əlaqəli auditoriyasının fəaliyyətindən yaranan riskləri əhatə edir. Onların səviyyəsinə şirkət rəhbərliyinin iş fəaliyyəti, optimal marketinq strategiyasının seçilməsi, siyasət və taktika və digər amillər: istehsal potensialı, texniki təchizat, ixtisas səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi, təhlükəsizlik standartları təsir edir.

Nəticələrin xarakterinə görə risklər aşağıdakılara ayrılır:

1.)Xalis risklər (bəzən də sadə və ya statik risk adlandırılır) demək olar ki, həmişə biznes fəaliyyətində itki daşıyırlar. Bu risklərin səbəbləri təbii fəlakətlər, müharibələr, qəzalar, cinayət əməlləri, təşkilatın qeyri-mümkün olması və sair ola bilər.

2.)Spekulyativ risklər (bəzən də dinamik və ya kommersiya xarakteri olan risk adlandırılır) gözlənilən nəticə ilə əlaqədar olaraq sahibkar üçün həm zərər, həm də əlavə mənfəət əldə edə biləcəyi ilə xarakterizə olunur. Spekulyativ risklərin səbəbləri bazar şəraitində dəyişikliklər, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər və s. ola bilər.

Baş vermə sahələrinə əsasən fəaliyyət göstərdiyi sahələr üzrə risklərin təsnifatı daha geniş qrupları əhatə edir. Kommersiya fəaliyyətinin sahələrinə uyğun olaraq, onlar adətən: istehsal, kommersiya, maliyyə və sığorta riskləri olaraq təsnif edilir.

İstehsal riski şirkətin ətraf mühitin təsirləri nəticəsində malların, məhsulların, xidmətlərin istehsalı, digər istehsal fəaliyyətləri planları və öhdəlikləri yerinə yetirməməsi, habelə yeni avadanlıq və texnologiyaların, sabit və dövriyyə

aktivlərinin, xammalın, iş saatının qeyri-düzgün istifadə edilməsi nəticəsində meydana çıxır. İstehsal risklərinin ortaya çıxması üçün ən vacib səbəblər arasında: təxmini istehsal həcmələrinin azaldılması, maddi və / və ya digər xərclərin artması, yüksək vergilərin və ayırmaların ödənilməsi, aşağı təchizat intizamı, avadanlıqlara ziyanı qeyd etmək olar.

Ticarət riski sahibkar tərəfindən istehsal olunan və ya alınmış mal və xidmətlərin satış prosesində yaranmış riskdir. Ticarət riskinin səbəbləri aşağıdakılardır: bazar şəraitində və ya digər hallarda dəyişikliklər nəticəsində satış həcmənin azalması, malların alınması qiymətinin artması, dövriyyə prosesində malların itirilməsi, dövriyyə xərclərinin artması və s.

Maliyyə riski şirkətin maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Maliyyə riskinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır: valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, ödənişlərin yerinə yetirilməməsi səbəbindən investisiya və maliyyə portfelinin amortizasiyası.

Sığorta riski sığorta şərtlərində nəzərdə tutulan hadisələrin baş vermə riski, bunun nəticəsində sığortaçının sığorta ödənişini (sığorta məbləği) ödəməyi öhdəliyidir. Riskin nəticəsi sığorta müqaviləsinin bağlanması əvvəlki mərhələdə və sonrakı mərhələlərdə - təkrarsığorta, sığorta ehtiyatlarının formalaşması və s. kimi düzgün olmayan sığorta fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərərlərdir. Sığorta riskinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır: sığorta tariflərinin düzgün müəyyən edilməməsi, həmçinin, sığortalıların qumar (qəsdən sığorta hadisəsi yaratmaq) metodologiyası.

İstehsalat fəaliyyəti ilə bağlı risklərin təsnifatını aparsaq aşağıdakı riskləri ayırd edə bilərik:

- Təşkilati risklər - bunlar şirkətin rəhbərliyi, onun işçilərinin səhvlərinə bağlı risklərdir; daxili nəzarət sisteminin problemləri, pis inkişaf etmiş iş qaydaları, yəni şirkətin işinin daxili strukturu ilə bağlı risklər bura daxil edilir.
- Market riskləri - iqtisadi mühitdə qeyri-sabitlik ilə əlaqəli risklərdir: məhsulun qiymətində dəyişikliklər nəticəsində maliyyə itkisi riski, məhsullara tələbatın azalması riski, maliyyə əməliyyatları riski, likvidlik riski və s.

- Kredit riski - qarşı tərəfin öhdəliklərini tam vaxtında yerinə yetirməməsi riski. Bu risklər həm banklarda (kreditin ödənilməməsi riski), həm də debitor borclu müəssisələrdə və qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən təşkilatlarda mövcuddur.
- Hüquqi risklər qanunvericiliyin tamamilə nəzərə alınmadığını və ya əməliyyat dövründə dəyişdirildiyinə görə zərərlərin meydana gəlməsini nəzərdə tutan riskləridir; müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin uyğunsuzluq riski; səhv tərtib edilmiş sənədlərin nəticəsində qarşı tərəfin müqavilənin şərtlərinə əməl etməməsi və s.
- Texniki və istehsal riskləri - ətraf mühitə ziyan vurma riski (ekoloji risk); qəza riski, yanğınlar, qəzalar; layihə və qurğulardakı səhvlər səbəbindən obyektin fəaliyyətinin pozulma riski və s.
- Yol verilə bilən risk. Bu riskin həcmində kommersiya fəaliyyəti iqtisadi cəhətdən səmərəli hesab edilə bilər, yəni itkilər baş verir, lakin gözlənilən mənfəətin həcmindən artıq deyil.
- Əhəmiyyətli risk - müəssisənin gəlirini itirə biləcəyi riskdir; Bu riskin həcmində gözlənilən mənfəəti açıq-aydın aşan zərərlə üzləşmə təhlükəsi ilə xarakterizə olunur və ekstremal hallarda layihəyə müəssisə tərəfindən qoyulmuş bütün vəsaitlərin itirilməsinə səbəb ola bilər.
- Fəlakət riski bir müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin itirməsi riskidir. Zərərlər müəssisənin əmlakının dəyərində bərabər olan bir dəyərə çata bilər. Həmçinin, bu qrup risklər insan həyatı və ya ekoloji fəlakətlərin baş verməsi üçün birbaşa təhlükə ilə əlaqəli hər hansı bir riskdən ibarətdir [23, s.25-29].

Şirkətin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq risklərin çox sayda növü və təsnifatı vardır. Ayrı-ayrı olaraq investisiya riskləri, daşınmaz əmlak bazarında risklər, qiymətli kağızlar bazarında risklər və s. kimi təsnif edilir.

1.3. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində vacib bir məsələ məhz sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin mümkün risklərdən qorunmasının hüquqi əsaslarının yaradılmasıdır. Ölkəmizdə hələ 90-cı illərin əvvəllərində “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul olunması sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərənlərin dövlət qurumları, özəl sektorun digər iştirakçıları ilə münasibətlərinin qurulmasını tənzimləməklə, kommersiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin forma və prinsiplərinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur [2]. Qanuna əsasən dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini özünün müvafiq olaraq vergi, maliyyə-kredit, sığorta sahəsində, eləcə də digər normalarla tənzimləməklə bu sahənin dövlətin iqtisadi həyatında, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında daha aktiv iştirakına şərait yaradır. Bu baxımdan dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləməklə yanaşı, həmçinin, bu fəaliyyətlə məşğul olanların müəyyən risklərdən müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasını formalaşdırmaqla sosial inkişafa zəmin yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin risklərdən müdafiə edilməsi sahəsində ölkəmizin sığorta sahəsində qanunvericiliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan sahibkarların əmlak maraqlarının qorunması Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllənin 884.1 maddəsində qeyd olunur ki, sığorta münasibətləri eyni zamanda, biznes fəaliyyəti sahəsində istənilən əmlak mənafeələrinin müdafiə edilməsi sahəsində risklərin ötürülməsinə və yaxud bölüşdürülməsinə əsaslanır [3]. Mülki Məcəllədən irəli gələrək “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanun kommersiya subyektlərinin əmlak mənafeələri üzrə sığorta siniflərini müəyyən edir. Qeyd olunan qanunda həyat və qeyri-həyat sığortası siniflərinin təsnifatı aparılmışdır [1]. Qanunda əks olunan sığorta sahələrinin tətbiq edilməsi imkanları biznes subyektlərinə öz fəaliyyəti dövründə üzləşə biləcəkləri risklərdən maksimum müdafiə olunmasına imkanlar yaradır. Sahibkarlar öz kommersiya fəaliyyətini qurarkən sığorta sahəsində fəaliyyət

göstərən şirkət və müəssisələrin təmin etdiyi xidmətlərdən yararlanmaqla mümkün risklərin minimumlaşdırılmasını təmin etmiş olurlar.

Hər-hansı sahədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq sahibkar müəyyən daşınan və daşınmaz əmlaka malik hüquqi şəxsdir. Sahibkar fəaliyyətinin effektiv təşkil edilməsi, istehsal etdiyi məhsulun, və yaxud xidmətin daha gəlirli olmasını təmin etmək üçün daim istehsal vasitələrinə, istehsalla bağlı müəyyən əmlaka pul xərcləmək məcburiyyətindədir. Bu zaman sahibkar kapitalının bəzən əhəmiyyətli bir hissəsini bu əmlakın əldə edilməsinə yatırır, bəzən isə digər maliyyə mənbələrindən vəsait, yaxud kredit əldə etməklə öz istehsal vasitələrini qurur. Sahibkarın əldə etdiyi gəlirin əsasında məhz bu istehsal vasitələri, müəyyən əmlak dayandığından onların mümkün risklərdən – təbii fəlakətlərdən, yanğında, qəzadan sığorta olunması olduqca vacibdir. Sığorta fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları əmlakın yanğından, eləcə də müxtəlif risklərdən sığorta məsələlərini tənzimləyir və əmlakın, yaxud onun daxilində yerləşən digər əmlakla birgə yanğıın, eləcə də digər bədbəxt hadisələrin nəticəsi olaraq xəsarət alması, sıradan çıxması, və yaxud itkisi ilə əlaqədar olaraq sığorta etdirənin əmlak maraqlarına dəymiş ziyanın tam, yaxud qismən ödənilməsini nəzərdə tutur [1]. Qanunvericilikdə əmlak anlayışı altında qeyd olunan qanunun müvafiq maddələri ilə tək-cə daşınmaz əmlak yox, həmçinin, avtonəqliyyat, dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı vasitələri də sığorta predmeti olaraq qəbul edilir. Xüsusilə, nəqliyyatda sahibkarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin qeyd olunan daşınan əmlaklarının sığorta olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, sığorta sahəsində normativ aktlarda nəqliyyat vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin əks olunması üçüncü şəxslərə dəymiş ziyanın da ödənilməsinə imkan yaradır.

Sahibkarın qarşısında duran əhəmiyyətli vəzifələrdən biri məhz onun fəaliyyəti zamanı meydana gələn riskin ölçüsünün müəyyən edilməsidir. Bu ölçünün miqyasının dərk edilməsi sahibkarın sonradan sığortalı şəxs qismində ziyanın qarşılınması ilə fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi imkanları arasında münasibətin təbiətini müəyyən etmək baxımından vacib məsələdir. Baş vermiş sığorta

hadisəsindən irəli gələrək dəymiş ziyanın ödənilməsi sahibkara fasiləsiz surətdə fəaliyyət göstərməyə imkan verməzsə sahibkar yenə də yüksək risk dərəcəsi ilə üzləşir. Bununla bağlı olaraq sahibkarın sığorta təşkilatı ilə bağladığı sığorta müqavilələrində bu hal xüsusi olaraq qeyd olunur, eyni zamanda sahibkar daha əlverişli şərtləri təmin edən sığorta növlərinə üstünlük verir. Bu məsələdən irəli gələrək digər vacib məqam isə sahibkarın sığorta riskinin dəyişməsi barədə sığorta təşkilatına məlumatın verməsinin vacibliyidir. Bu halın əsas məqamı ondan ibarətdir ki, müqavilə bağlanan zamandan sonra sığorta müqaviləsinin etibarlı olduğu dövr ərzində sığorta obyektinin risk dərəcəsi artmışdırsa sahibkar ilk növbədə bu halı müşahidə etmək bacarığına malik olmalıdır. Ölkəmizin mülki qanunvericiliyi qeyd olunan məsələni tənzimləyir. Belə ki, sahibkar hər hansı əmlakını sığorta etdikdən sonra bu əmlakla bağlı sığortaçının müqavilədən imtina etməyə, yaxud onu dəyişdirməyə gətirib çıxaracaq meydana çıxan bütün hallarla bağlı sığorta təşkilatını məlumatlandırmalıdır. Burada iki vacib məqamın aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əsas məsələ sığorta obyektinin risk dərəcəsinin artmasının müəyyən edilməsidir. Əgər risk dərəcəsi artırsa və bu barədə sığortaçıya məlumat verilmirsə onda sığorta hadisəsi baş verdikdə müqavilədə nəzərdə tutulan risk dərəcəsinin artdığı barədə sığorta təşkilatının qəbul etdiyi qərar sahibkarın fəaliyyətinin normal surətdə davam etdirilməsini təhlükə altında qoyur. Birinci halda, sahibkar risk dərəcəsinin artmasını bilməyərəkdən müvafiq məlumatları təqdim edə bilmir. Əgər sahibkar bilərəkdən risk dərəcəsinin artması barədə müvafiq məlumatı təqdim etmir və yenə də sığorta hadisəsi zamanı sahibkar analoji duruma düşür.

Sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərənlərin gəlirləri təkcə müəyyən əmlakla bağlı yox, həmçinin bu fəaliyyətin icra prosesində iştirak edən insan potensialının peşəkar keyfiyyətindən asılıdır. Sığorta fəaliyyəti haqqında qanunda müəyyən peşə keyfiyyətlərinə malik ixtisas sahiblərinin peşəkar fəaliyyətləri dövründə yol verdikləri səhv, ehtiyatsızlıq, yaxud diqqətsizlik nəticəsində xidmət göstərdiyi üçüncü şəxslərə vurduğu ziyanla bağlı öhdəliklər üzrə sığorta ödənişinin aparılmasını nəzərdə tutur və peşə məsuliyyəti sığortası kimi sinifləşdirilir. Bu sığorta daha çox

fərdi qaydada müəyyən peşə sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslər üçün digər şəxslərə vurulan zərərin mümkün qədər azaldılması ilə bağlı mülkiyyət maraqlarını qorumaq məqsədini daşıyır. Professional fəaliyyətdə məşğul şəxslər arasında notariuslar, hüquqşünaslar, xüsusi həkimlər, memarlar, və digər peşə nümayəndələri daxildir. Professional məsuliyyət sığortası həm könüllülük prinsipi əsasında, həm də sahibkarlıq subyektləri tərəfindən icbari olaraq həyata keçirilir. Həmçinin, bu tip sığorta üçün zəruri şərtədir ki, peşə sahibi müvafiq sahədə lazımı biliklərə, bacarıqlara malik olsun və vəzifələrini yaxşı nizama salmaq qabiliyyətində olsun. Bu zaman peşəkarlıq göstəricisi səviyyəsinin təsdiqi kimi hər hansı peşə ilə məşğul olmaq üçün əsas verən sənədlər əsas götürülür: diplomlar, sertifikatlar və s. Professional fəaliyyətin növündən irəli gələrək müştərinin sağlamlığına, maddi və maliyyə vəziyyətinə, xidmət istehlakçılarına zərər vurula bilər. Məsələn, peşəkar notariusun məsuliyyətinin sığortalanması zamanı qeydə alınmış sığorta hadisəsi aşağıdakı hallarda meydana çıxdıqda sığorta təşkilatı sığorta ödənişini həyata keçirir:

- Sığorta hadisəsi notariat hərəkətləri zamanı meydana çıxmaldır;
- Sığorta hadisəsi sığorta müqaviləsinin etibarlı olduğu müddətində üçüncü tərəflərin mülkiyyət hüquqlarının pozulmasının kompensasiya olunması məqsədilə sığorta edən qanunla nəzərdə tutulmuş vəzifəsinə gətirib çıxarmaldır;
- Sığorta hadisəsi sığortalı tərəfindən onların peşə vəzifələrinin qəsdən pozulmasının nəticəsi olmamaldır;
- Üçüncü şəxslərdən mülk tələblərinin təqdim edilməsi faktları təsdiq edilməlidir.

Eyni şəkildə sığorta risklərinin siyahısı digər peşələrin məsuliyyət sığortası üçün də müəyyən edilir.

Sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərənlərin üzləşə biləcəyi mənfi hadisələrdən biri də işə götürdüyü kadrların birbaşa əmək fəaliyyətinin mahiyyətindən irəli gələrək üzləşdikləri risk amilləri ilə bağlıdır. Xüsusilə təhlükəli və riskli istehsal fəaliyyəti üzrə ixtisaslaşan sahibkarlıq müəssisələrinin bu tip sığortaya maraq göstərməsi onların fəaliyyətində riski minimumlaşdırmaq baxımdan əhəmiyyətlidir. Sığorta sahəsində ölkəmizin qanunvericiliyinə əsasən işçinin birbaşa

əmək fəaliyyətini həyata keçirirəkən aldığı xəsarət, meydana çıxan xəstəliyi, yaxud ölüm faktı ilə bağlı onun əmlak mənafeləri üzrə ödənişlərin əvəzinin həmin işçiyə və ya ailəsinə ödənməsi üzrə sahibkarın öhdəlikləri kimi sığorta ödənişinin reallaşması işəgötürən şəxsin məsuliyyətinin sığortası olaraq təsnif edilir.

Sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər bütün hallarda öz istehsal, yaxud xidmət fəaliyyətlərini reallaşdırmaq istiqamətində tam həcmdə maliyyə vəsaitlərinə malik olurlar. Bu zaman onlar öz biznesinin təşkili işlərinə kənardan müəyyən miqdarda maliyyə vəsaiti cəlb etmək məcburiyyətində qalırlar. Təbii ki, kənardan cəlb edilən istənilən maliyyə vəsaiti, investisiya həmin sahibkarlıq subyektinin qarşısında müəyyən öhdəliklər qoyur. Müəyyən bir sahəyə investisiya, yaxud pul vəsaiti yatıran subyekt burada əvvəlcədən müəyyən edilmiş pul vəsaiti qazanmaq maraqlarını daşıyır. Maliyyə vəsaiti cəlb edən tərəf isə öz fəaliyyətindən maddi qazanc əldə etməklə yanaşı əldə etdiyi vəsaitin qaytarılmasına çalışır. İstehsal prosesində, eləcə də xarici təsirlərin nəticəsində yaranan və sahibkarlıq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən istənilən amillər həm kredit verən, həm də krediti alan tərəf üçün risk göstəricisidir. Bu baxımdan sahibkarlıq subyektlərinə təklif edilən kredit sığortası bu riskdən qorunmaq baxımından vacib hesab edilir. Sığorta sahəsində ölkəmizin mövcud normativ sənədlərində kredit verilmiş şəxs müflis elan edildikdə, öldükdə, həmçinin götürdüyü öhdəlikləri müəyyən səbəblərdən icra edə bilmədikdə krediti qaytarmaq imkanları olmadığı nəticəsində kredit verənin əmlak maraqlarına vurulmuş zərərin əvəzinin bütünlüklə, yaxud bir hissəsinin ödənilməsi ilə bağlı sığorta ödənişinin reallaşmasını nəzərdə tutur. Kreditin sığortası kredit əlaqələrinə aid risklərdən müdafiə məqsədilə tətbiq edilən sığortanın bir növüdür. Kredit münasibətlərində iştirak edənlər banklar, maliyyə təşkilatları, kommertiya qurumları ola bilərlər. Müxtəlif kredit risklərinə qarşı qorunmaq üçün, müxtəlif kredit sığortaları mövcuddur. Kreditin bu növü ilk növbədə kredit təşkilatının maraqlarını qorumaq məqsədilə tətbiq edilir. Bu zaman sığortalı qismində bank, sığorta obyekt qismində isə kreditin borcalan tərəfindən ödənilməməsi riski çıxış edir. Sığorta müqaviləsi fərdi kreditlər, eləcə də kredit müqavilələrinin bütün portfelleri üçün

bağlana bilər. Sığorta məbləği faizlə birlikdə borcun ümumi məbləğinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Praktikada borcalanın borcu ödəmədiyi təqdirdə sığortanın məsuliyyət həddi borcalanın ümumi borcunun 50-90% -i aralığında müəyyən edilir. Bu istiqamət üzrə digər bir məsələ ipoteka krediti istiqaməti üzrə ipoteka yüklü əmlakın bazar dəyərinin aşağı enməsi ilə bağlı olaraq ipoteka müqaviləsi üzrə borcalanın öhdəliyini icra etməməsi ilə əlaqədardır ki, bu zaman yenə də kredit verənin əmlak mənafehi zərərlə üzləşir. Öhdəliklərin yerinə yetirilə bilməməsi nəticəsində qanuna müvafiq surətdə əmlak qiymətləndirilir, hərrac vasitəsilə satışı təşkil edilir və kreditorun müqavilə üzrə maliyyə vəsaitləri təmin edilir. Əmlakın bazar dəyərinin enməsi vəziyyətində bu istiqamətdə kredit verən təşkilatın əmlak mənafehiinə ciddi ziyan dəymiş olur. Sığorta sahəsində ölkəmizin qanunvericiliyi (Sığorta fəaliyyəti haqqında qanunun 14.3.5.1-ci maddəsi) məhz əmlakın bazar qiymətinin düşməsinin riskindən sığortanı nəzərdə tutur.

II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ- TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNDƏ KOMMERSİYA RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASI PROBLEMLƏRİ

2.1 Kommersiya risklərinin sığortalanması təcrübəsinin tədqiqi xüsusiyyətləri

Kommersiya risklərinin sığorta olunması - müxtəlif səbəblər nəticəsində mədaxilin əldə olunmaması və ya gəlirin itirilməsi riskinin sığorta olunmasını ifadə edən əmlak sığortasının əsas növlərindən biridir.

Kommersiya risklərinin inkişaf etmiş sığorta sistemi, həmçinin sığorta təşkilatlarının etibarlı və gəlirli investisiya yaradılmasının təmin olunmasında bankların mühüm rolu həmin maliyyə institutlarının maliyyə sabitliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edir və dövlətin iqtisadi inkişafını stimullaşdırır. Bu halda, sığorta təşkilatlarının və bankların etinasız fəaliyyət göstərməsi faktı deyil, onların bank və sığorta fəaliyyətinin spesifik təşkilatı və funksional aspektləri əsasında uğurlu qarşılıqlı təsir imkanları və perspektivləri daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən maliyyə institutlarının maliyyə - iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif formaları onların formalaşdırdığı maliyyə axını məcmusuna multiplikativ təsir göstərir, bu da son nəticədə, milli iqtisadiyyatın investisiya potensialının dərəcəsini müəyyən edir. Bu fikirlər dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Təşəbbüskarlıq riski, mülki hüquq elmində birmənalı şəkildə müəyyən edilməmiş çoxfunksiyalı bir fenomendir. Bu konsepsiyanın müəyyənləşdirilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar hər biri mövcud olan hüquqa malik müxtəlif təsnifatların yaranmasına gətirib çıxardı. Elmi və texnoloji inkişafın, iqtisadiyyatın və qanunvericiliyin inkişafı ilə mövcudluq hüququ olan təsnifatlar üçün yeni əsaslar daim ortaya çıxır.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin sayının artması sosial, siyasi və opportunistik təbiətin

mümkün olan bütün risklərindən effektiv şəkildə qorumaq üçün zəruri hala gəlir. Müvafiq müdafiə təmin edə bilən bir çox təşkilatdan biri sığorta təşkilatıdır. Müqavilə üzrə mülk və məsuliyyət sığortası ilə yanaşı, sahibkarlıq risklərinin sığortası daha vacibdir. Sığorta mühafizəsinə ehtiyacı olan biznes subyektlərinin sayının artması ilə yanaşı, biznes risklərinin sığortası sahəsində xidmət göstərən sığorta təşkilatlarının sayında artım müşahidə olunur.

Biznes risklərinin sığortası sığorta sahəsində nisbətən yeni bir qurumdur. Bu növ sığortanın başlanğıcı, ilk növbədə Mülki Məcəllənin iş riskinin sığortalanmasına dair məqalələrin görünüşü ilə bağlıdır. Biznes riskinin sığortası bir növ əmlak sığortasıdır, beləliklə, biznes risklərinin sığortalanmasının hüquqi tənzimlənməsi əmlak sığortası üzrə ümumi qaydalara tabedir. Bundan əlavə, qanun bu növ sığorta növlərinə aid olan xüsusi normaları müəyyən edir.

Tərəflərin biznes riski sığortasına münasibətlərini tənzimləyən əsas hüquqi forma sığorta müqaviləsidir. Biznes riskinin sığortası müqaviləsinə əsaslı olaraq əlavə olaraq, sığorta təşkilatlarının hazırladığı standart sığorta qaydaları, habelə sığorta növlərinin müəyyən növləri üzrə standart sığorta poliçələri də adlandırmaq olar.

Biznes riskinin sığorta müqaviləsinin əsası onun məzmunudur ki, müqavilənin əsas şərtlərinə xüsusi yer ayrılır. Müqavilə çərçivəsində tərəflərin hüquqları və öhdəlikləri vacib rol oynayan sahibkarlıq riskini sığortalamaq öhdəliyinin yerinə yetirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bunlardan bəziləri əmlak sığortası qaydalarına aiddir, bəziləri yalnız sığorta riskləri üzrə sığortaçı və sığortaçı arasında inkişaf edən əlaqələrə xarakterikdir.

Müasir dövrdə qlobal, makroiqtisadi miqyasda riskli situasiyada qeyri-müəyyənlik və təhlükəli halların artdığına görə idarəetmə funksiyalarını icra etmək və hadisələri proqnozlaşdırmaq da çətinləşir. Ona görə, idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi prosesi mürəkkəbləşir və bu səbəbdən həmin qərarlara olan inam da azalır. Risk şəraitində idarəçilik xərcləri də artır. Digər tərəfdən isə dünya təcrübəsi göstərir ki, risklərin hər hansı bir sferada idarə edilməsi həm də digər problemlərin həllinə,

iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu mənada risklərin idarə edilməsi yalnız itkilərin həmin sferada azalmasına deyil, həm də ümumi vəziyyətin yaxşılaşması üçün stimül rolunu oynamalıdır. Bir qayda olaraq, risklərin idarə olunması daha çox xətti funksiya ilə bağlı olur. Lakin, bir çox ölkələrdə bu mərkəzi aparatın fəaliyyətinə də daxil olur. Ona görə də burada riskləri xətti idarəetmə ilə mərkəzi aparat qaydasında idarə edilməsi bir-birilə əlaqələndirir. Və burada operativ qərarların qəbul edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Bir çox firma və şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi funksiyası ilə bağlı fəaliyyət onların maliyyə xidməti digər fəaliyyətilə əlaqələndirilir, bəziləri isə digər bölmələrə aid edilir. Risklər şəraitində idarəetmə prosesində iştirak edən menecer həm də maliyyə hesabatı ilə bağlı olur və risklər üzrə ekspert rolunu oynayır. Risklər şəraitində idarəetmə prosesi aşağıdakı problemləri əhatə edir:

Birincisi, mümkün ola biləcək potensial itkilərin yeni aspektdə öyrənilməsi və aşkara çıxarılması. Burada həm də itkilərin potensial səbəbləri və hər bir risk zonasında meydana çıxma biləcək itkilər ehtimalının öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir bölmələr üzrə sistemləşdirilmiş planlar və tədbirlər tərtib etmək, görmək lazımdır. Burada risk zonalar üzrə dəqiq informasiyaların toplanmasının, nəzarət qaydalarının, sənədlərinin dəqiqləşdirilməsinin, bu sənədlərdən istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır, ikincisi, itkilərin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi prosesidir. Bu qiymətləndirmədə itkilər ehtimalının və onun maliyyə nəticələrinin sistemli nəzərə alınması vacibdir. Burada risklərin təhlili və ölçülməsi hər bir risk zonası və aşkara çıxarılan hər bir itki növü, tipi üzrə kəmiyyət baxımından müəyyən edilməsi kimi işlər əsas yer tutur. Çünki bu həmin risklərin ünvanlı idarə edilməsini və həm də onun nəticələrini nisbətən dəqiq müəyyən etməyə və onun maliyyə problemləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Üçüncü problem, risklərin maliyyələşməsi və onun üzərində nəzarətin aparılmasıdır. Burada hər hansı bir fəaliyyət sferasında kənarlaşma hallarının müəyyən edilməsi, risklərin azadılması və yaxud qarşısının alınması, əvvəlcədən risklərin gözlənilməsi hallarının yaxşılaşdırılması əsas yer tutur. Ona görə də bu, haqlı olaraq nəzarət edilən

risklər və itgilər adlandırılır. Dördüncüsü, problemin alqoritmik. sistemləşdirilməsi, variantların müəyyən edilməsi, özünüməliyyəlmə mexanizmlərinin hazırlanması və kompleks proqramın tərtib olunmasıdır. Burada paralel itkilərin sığortalınması problemi də meydana çıxır [5, s.152].

Risklərin idarə edilməsində onları törədən səbəblər, risk zonaları üzrə subyektlərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) məsuliyyətinin artırılması, müqavilələrdəki, sövdələşmələrdəki və digər sferalarda baş verən risklər üzrə onların cavabdehliyinin konkret müəyyən edilməsi də vacibdir. Belə ki, bu məsuliyyət hər hansı bir fəaliyyət növü üzrə mülkiyyət sferaları, əmlak, debitor - kreditor və digər sferalar üzrə də daha da konkretləşə bilər. Belə olduqda hər hansı riskə görə kimlərin məsuliyyət daşması daha da konkretləşə bilər, təşkilatların iqtisadi təhlükəsizliyi təmin oluna bilər. Bununla əlaqədar olaraq böyük firmalarda risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilatı strukturun yaradılması məqsədəuyğundur. Bu struktur riskli situasiyaların həll olunmasında, idarə edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Burada strukturun sxeməsi elə qurulmalıdır ki, hər bir daxili bölmənin məsuliyyəti, risklərin operativ idarə olunması və onların fəaliyyətinin dinamikliyi özünün tam əksini tapa bilsin. Burada həm çeviklik, həm səlahiyyət, həm risklərin proqramlı idarə edilməsi və həm də informasiya, kommunikasiya kanalları, əlaqələri kimi məsələlər təşkilatı struktur üçün geniş diapozonlu olmalıdır. Beləliklə, riskləri əmələ gətirən sferaların özü genişdir, çoxcəhətlidir.

Ona görə də risklərin idarə edilməsi baxımından firma və şirkət daxili əlaqələr bircə yalnız xətti deyil, həm də üfüqi qaydada qurulmalıdır. Təşkilatı struktur müəyyən edilərkən şübhəsiz hər bir təşkilatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır və burada korporativ və makro məqsədlər əsas götürülməlidir və risklərin idarə edilməsi təşkilatların ümumi missiyasına xidmət etməlidir.

Ayrı-ayrı təşkilatlarda, xüsusi olaraq iri firma və şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilatı strukturun yaradılması bu prosesin bir növ integrativ qaydada idarə edilməsinə imkan verə bilər. Ona görə də müxtəlif daxili bölmələrin bir təşkilatı strukturun əlində cəmlənməsi baxımından, təşkilatlar üzrə, risk problemi üzrə vahid

siyasətin aparılması baxımından bu son dərəcə vacibdir. Lakin, bir qayda olaraq əksər mütəxəssislər, alimlər, menecer fəaliyyətində risk- menecment konsepsiyası baxımından ixtisaslaşmış (sahələr üzrə) fəaliyyət növünə üstünlük verirlər. Əlbəttə, bəzi hallarda (məsələn, sığortalanmada, valyuta tənzimlənməsində və yaxud istehsal sistemlərində - operativ idarəetmədə, keyfiyyətə nəzarətdə və s.) ixtisaslaşmış menecer fəaliyyəti səmərəli ola bilər. Lakin, risk-menecmentində integrativ təşkilatlı struktur göstərdiyimiz kimi daha effektiv ola bilər və bunu yeni paradigma kimi qiymətləndirmək olar. Əlbəttə, təşkilat daxili sfera üzrə risklərin ayrı-ayrılıqda idarə edilməsinin əhəmiyyətini də inkar etmək olmaz. Lakin, burada idarəetmə məhdud, qeyri-integrativ, qeyri strateji səciyyə daşıya bilər və digər sferalardakı risk növləri, tipləri ilə zəif əlaqədə ola bilər və risklərin sistemli, kompleks halda öyrənilməsinə, dərk edilməsinə əlverişli şərait yarada bilməz, təşkilatlarda ümumi vəziyyəti özündə bütöv bir panorama halında əks etdirə bilməz.

2.2 Azərbaycanada kommersiya risklərinin idarə olunmasının müasir vəziyyətinin təhlili

Strateji idarəetmə birinci növbədə müvafiq nəzəri-metodoloji konsepsiyalara əsaslanmalıdır. Konsepsiyalar isə öz növbəsində bir tərəfdən dövlətin ümummilli mənafeyinə, ümummilli strategiyasına uyğun gəlməli, digər tərəfdən isə bu konsepsiyaların özü də elmi müddəalara söykənməli, elmi mülahizələr əsasında formalaşmalıdır. Yalnız bu şərt daxilində strateji iqtisadi qərarlar daha effektiv ola bilər. İqtisadi konsepsiyalar birinci növbədə milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Ona görə də strateji idarəetmə, proqnozlaşdırma ilə ənənəvi və yeni idarəetmə paradigmalan bir-birilə adekvatlıq təşkil etdiyi halda daha səmərəli nəticələr əldə etmək olar.

Bu baxımdan risklərin ixtisaslaşdırılmış idarə edilməsi məhdud xarakter daşıyır. Bir çox ədəbiyyatlarda risklərin idarə edilməsinin müasir yanaşmalarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Risklərdən imtina;
2. Zərər tezliyinin azalması və yaxud itkilərin qarşısının alınması;
3. İtkilərin həcmnin azalması;
4. Risklərin bölünməsi, paylanması və yaxud diferensiasiya olunması;
5. Risklərin outsorsinqi.

Həmin metodlar həm qərb ədəbiyyatlarında və həm də Rusiya müəlliflərinin əsərlərində geniş halda öz əksini tapmışdır [20]. Bizə belə gəlir ki, risklərin idarə edilməsinin yuxanda adı çəkilən metodları istər Qərb və istərsə də Rusiya müəlliflərin əsərlərində tamamilə düzgün olmayaraq təsnifatı ayrılmışdır. Məsələn, Q.V.Çernov və A.A.Kudryavsev-in «Risklərdən imtina metodu» heç do bizcə metod deyildir. Müəlliflər risklərdən imtina metodu dedikdə risklər törədən müəyyən məhsul istehsalının dayandırılmasını, belə biznesdən imtinam nəzərdə tuturlar. Lakin bazar münasibətləri şəraitində ideal cəmiyyət axtarışı mümkün olmadığı kimi risksiz sahibkarlıq da mümkün deyildir. Həm də bu konsepsiyayı müdafiə edən müəlliflər dərk etməlidirlər ki, bərabər şərait daxilində söhbət qeyri müəyyənlik şəraitində risklərin idarə edilməsi metodundan gedə bilər. Belə çıxır ki, risklərdən uzaqlaşmaq, imtina etmək üçün heç nə etmək lazım deyildir. Qərribə də olsa Çernov və Kudryavtsev bu «metodu» «ən yaxşı və yeganə metod» adlandırırlar [20, s.145]. Bundan başqa risklərdən imtina özü özlüyündə hər hansı bir metodun, necə deyərlər ünvanın adı deyildir. Bu metod ingiliscə «Risk avoidance» adlandırılır. Eyniliklə də «zərər tezliyinin azaldılması və yaxud itkilərin qarşısının alınması» «metodu» haqqında da demək olar. Bu ingiliscə Loss prevention adlanır. Lakin məlumdur ki, zərər və itkilərin aşağı salınması üçün daha konkret və önəmli metodlar vardır. Ona görə də müəlliflər itkilərin qarşısınıq alınması üzrə tədbirlər anlayışını metod anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Eyniliklə do risklərin outsorsinqi «metodu» haqqında demək olar. Bu ingiliscə “Risk outsourcing” adlandırılır. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi outsorsinq digər təşkilatın, digər subyektin müqavilə əsasında risk fəaliyyəti ilə bağlı olan xidməti funksiya ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, outsorsinq Özü bir xidmətedici strukturdur, qurumdur. Bu təşkilat strukturu risklərin idarə edilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edir. Ona görə də bu metodun adını

təşüilatın adı ilə adlandırılmaq düzgün olmazdı. Əslində bu qurumun ingiliscə adında metod sözü işlənilməmişdir [15, s.102]. Ona görə də bu, istər milli iqtisadiyyatın, istərsə də firma və şirkətlərin bazar potensialını müəyyən edən əsas amillərdir. Bazara çıxış həm də texnologiya səviyyə, bazar infrastrukturunu, istehlakçılarının tələbat və bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasəti ilə şərtləşir. Burada bazarların potensial imkanları, əlverişli və əlverişli olmayan tərəfləri, məhsula tələbat potensialı, ticarətlə, investisiyanın əlaqəsi, xarici və daxili ticarət arasındakı nisbətləri nəzərə almaq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir [14, s.82].

Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, risklər, o cümlədən iqtisadi risklər xoşagəlməz, neqativ bir hal, proses olduğu səbəbindən onun idarə olunması da obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Bu, əlbəttə itkilərin, zərərin azalması ilə bağlıdır. Bu şübhəsiz ki, başlıca səbəbdir. Lakin, bununla yanaşı riskləri idarəetməklə hər hansı bir qurumun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkün olar. Bizcə bu bəlkə də ən başlıca məsələdir. Çünki, hər hansı bir qurumun, deyək ki, firma və şirkətin, bankın işgüzar fəaliyyətini alqoritmik ardıcılıqla qaydaya salmadan itkiləri də azaltmaq mümkün deyildir. Ona görə də bu cəhətə konseptual bir paradigma kimi yanaşılmalı və bu menecment aspekti, risklərin dinamiklik prosesi, risk portfelinin spesifikliyi və onun idarəedilməsi xüsusiyyətləri və s. baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, risklər daim təkrar olunduqlarına görə ona risk-menecment baxımından bir proses, bir idarəçilik qərarlarının, bütövlükdə idarəetmənin bir obyektini kimi yanaşılmalıdır. Həm də burada risklərin idarə edilməsinə qurumların, təşkilatların ümumi fəaliyyəti sistemi prizması baxımından yanaşılmalıdır. Çünki həmin risklər, xüsusi olaraq iqtisadi risklər heç də göydən düşmür, onların içərisindən törəyir, onlarla şərtləşir. Bu baxımdan riskləri bir tərəfdən təsadüfi bir hal kimi, digər tərəfdən isə sistemdən irəli gələn qanunauyğun bir hal kimi qiymətləndirmək olar. Başqa məsələ ki, sistemlərdə baş verən risklər əvvəlcədən görünən və görünməyənlər ola bilərlər. Bütün bunlardan asılı olmayaraq, yəni bəzi nyuanslardan sərf nəzər etsək risklərin idarəedilməsində başlıca məqsəd xoşagəlməz halların, neqativ təsirlərin mümkün qədər azadılmasıdır, minimuma endirilməsidir. Bu, ən

başlıca şərt və vəzifədir. Bəlkə də başlıca məqsəd və prinsipidir. Bu məqsəd müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif miqyaslarda (mikro, irtakro, regional, milli, qlobal və s.) həyata keçirilir. Konkret milli ierarxiya baxımından yanaşdıqda bu proses dövlət, sahə, regionlar, fırına, şirkət və fərdi, şəxsi səviyyədə həyata keçirilir. Əlbəttə, hər bir səviyyədə risk-menecmentin öz məzmunu, tənzimləmə mexanizmləri, xüsusiyyətləri, istiqamətləri vardır. Məsələn, şəxsi, fərdi səviyyədə tənzimlənmə daha çox özünüidarəetmə qaydasına əsaslanır. Lakin, məzmun və qayda müxtəlifliyinə baxmayaraq risklərin idarə olunmasının əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi həm də ümumi, necə deyirlər universal məqsədi və prinsipləri də vardır, çünki burada risklərin hamısı üçün səciyyəvi olan eyni bir cəhət - onların sistemli, sinergelik qaydada idarə olunması cəhəti, zoruriyyəli vardır. Burada isə, elmi-texniki amillərlə yanaşı insan amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan amili İsa burada digər məsələlərlə yanaşı risklərin, itkilərin azaldılması üzrə müvafiq proqramların tərtib edilməsi və anti-böhran, anti-risk idarəetmədə praktiki baxımından ondan istifadə edilməsində özünü göstərir.

Risklərin idarə edilməsi birinci növbədə sinergetik prinsiplərə əsaslanmalıdır. Çünki istər risklərin meydana gəlməsi imkanlığı, istərsə də onun təzahür formaları və hətta idarə edilməsinin özü əslində sistemli səciyyə daşmalıdır. Bu, birinci növbədə bu və ya digər risklərin mənsub olduğu sistem və yaxud obyektin Özünün strukturunun qarşılıqlı şərtlənmə əlaqəsindən, təsirindən irəli gəlir, onunla şərtləşir. Ona görə də risklərin Özü də qarşılıqlı, sistemli səciyyə daşıyır. Bu baxımdan sistemlə risklər arasında səbəb-nəticə, qarşılıqlı əlaqə vardır. Başqa cür desək, məcmuu sistem özünə adekvat olan məcmuu risklər sistemi əmələ gətirir. Həmin risklər bu baxımından bu və ya digər sistemə mənsub, aid olan immanent məzmununda olur. Lakin, bəzi hallarda risklər həmin sistemin məzmunundan kənar səciyyə də daşıya bilər. Məsələn, buna ekzogen və endogen amillər alternativliyi, əks istiqaməti qüvvələr təsir göstərir. Maliyyə bazarlarındakı qeyri-sabit, qeyri-nrüəyyən amillər, hətta investisiya layihələrinin bir neçə il əvvəl nəzərdə tutulan parametrlərinin ən yeni elmi - texniki tərəqqi nəticəsində yeniləşməsi (ona düzəlişmələr edilməsi) ki

obyektiv xarici amillər də istehsal sistemində risklər törədə bilər. Demək, hər hansı sistemin, o cümlədən istehsal sistemlərinin komponentlərinin, strukturunun optimallıq səviyyəsi bütün hallarda heç də daxili amillərlə şərtlənmədiyinə görə risklər heç də bütün hallarda həmin sistemə qarşı eynicinsli səciyyə daşmır. Bu səbəbdən risklər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr də, riskli situasiyalar da və amillər də eyni cinsli olmaya da bilər. Bir sözlə, bəzən məcmuu risklərin mürəkkəblilik dərəcəsi, mürəkkəb strukturu yalnız tədqiq edilən hər hansı bir obyektin məzmunundan, tipindən asılı olmur. Ona görə də, burada sistemlik prinsip ilə yanaşı komplekslik (çox aspektlilik, bütövlülük, integrativ, alqoritmik prinsip və qaydaları da) əsas götürmək lazımdır. Beləliklə, bizcə burada - idarəetmədə bir tərəfdən sistemli risklər, digər tərəfdən isə məcmuu risklərin özləri arasındakı daxili qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi vacibdir. Bunlar həm də müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmalıdır. Bu araşdırma zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, sistemlərlə risklər arasındakı əlaqə çoxfunktional səciyyə daşıyır. Ona görə də risklərin idarə edilməsi, onlarla mübarizə hərtərəfli və ardıcıl olmalıdır, modul xarakter daşılmalıdır, ierarxiya strukturunu nəzərdə tutmalıdır, çünki modulluq risklərin idarə olunmasında müxtəlif situasiyaların spesifikliyini nəzərə almaqla çevik hərəkət etməyi və ierarxiya strukturuna uyğun qərarların qəbul edilməsində hər bir idarəçilik pilləsi üzrə bu problemin həlli məqsədi ilə səlahiyyət və məsuliyyət dəqiq diferensiasiyalaşmalıdır.

Risklərin idarə edilməsi özü-özlüyündə müstəqil bir prosesdir, çünki onun özünə xüsusi yanaşma qaydaları, metodları vardır. Lakin, bımunla belə risklərin idarə edilməsini heç də ayrı-ayrı qurumların, təşkilatların, bankların və s. ümumi taktiki və strateji idarə edilməsi sistemindən təcrid olunmuş halda başa düşmək olmaz. Belə ki, risklərin idarə edilməsi menecmentin ümumi, universal qanun və prinsiplərinə, metodlarına zidd olmamalıdır. Bu, həm də həmin təşkilatların sosial-iqtisadi məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğun gəlməlidir. Burada, həm də həmin təşkilatların normal fəaliyyət göstərmələri qaydaları, vahid strateji məsələlər, iqtisadi siyasət nəzərə alınmalıdır. Bu, o deməkdir ki, risklərin idarə edilməsi təşkilatların özlərinin idarə edilməsi sisteminin mühüm bir tərkib hissəsi olmalıdır. Problemlərin idarə

edilməsinin özü riskli xarakter daşıya bilər. Ona görə də risklərin idarə edilməsində təşkilatların ümumi inkişaf strategiyası risklərin idarə edilməsinin yalnız səmərəli, əlverişli variantları ilə əlaqələndirilməlidir, adekvat olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, risklərin idarə edilməsi strategiyası və taktikası ilə təşkilatların məqsədi, missiyası və vəzifələri, ümumi strategiyası bütün hallarda həmahəng səciyyə daşımır. Bu isə nəticədə öz növbəsində nəinki mövcud, həm də, necə deyərlər, strateji risklərə səbəb olur. Bu müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Bəzən belə ola bilər ki, firma və şirkətlərdə istehsalın artması məhsulun realizasiyası, marketinqi ilə kifayət qədər əlaqələndirilməsin. Və yaxud onların iflasa uğraması qarşısının alınması üzrə çəkilən xərclər bəzən əldə ediləcək mənfəətdən çox ola bilər. Və yaxud onların strateji inkişaf proqnozları riskləri nəzərə almadan müəyyən edilir. Ona görə də burada obyektiv olaraq, neqativ nəticələr əldə edilir. Bu və buna bənzər halları araşdırmaq, dəqiqləşdirmək məqsədi ilə bir çox xarici ölkədə risklərin outsorsinq təşkilatları vasitəsi ilə idarə olunması qaydasından istifadə edilir, yəni bu iş kənar təşkilatları tərəfindən icra edilir ki, buna da subpodrad adı verilmişdir. Əslində qalanda risklərin outsorsinq idarə edilməsini bir növ xidmət forması kimi qiymətləndirmək olar. Bu xidmət forması firma və şirkətləri risklərin idarə edilməsi qayğısından azad edir. Lakin, outsorsinq risk idarəetmədə müsbət cəhətlərlə yanaşı mənfi cəhətlər də vardır. Bizcə, firma və şirkətlərin peşəkar, yüksək ixtisaslı işçiləri, mütəxəssisləri (mühəndisləri, texnoloqları, iqtisadçıları, menecerləri, rəhbər işçiləri və s.) mövcud olduğu şəraitdə belə xidmət formasına bir o qədər də ehtiyac olmazdı. Bunun mənfi cəhəti xüsusi olaraq zəif kadr bazasına, rəhbərlik aparatına malik olan təşkilatlarda özünü daha aydın şəkildə göstərə bilər. Heç kimə sırr deyil ki, respublikamızın özündə elə mühasiblər, maliyyəçilər, bütövlükdə təşkilatlar vardır ki, onların yerinə rüblük, illik hesabatları kənar adamlar (bəzən rəsmi, bəzən qeyri-rəsmi) icra edirlər. Belə halda risklərin idarə edilməsi həm iqtisadi, texnoloci və həm də mənəvi cəhətdən səmərəli olmur. Çünki hər hansı bir təşkilat özünün spesifik problemlərini özü daha dərinləndirən dərk edir, nəinki hər hansı bir xidmət göstərən təşkilat, o cümlədən outsorsinq xidməti. Burada daxili auditor fəaliyyətinin, maliyyə nəzarətinin və

mühəndis-texnologici xidmətin müstəsna rolu vardır. Çünki hər hansı bir təşkilat ənənəvi olaraq nəyin hesabına, hansı səbəbdən xərclərin, itkilərin çox olmasını daha yaxşı anlayır, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində meydana çıxan ziddiyyətləri, prioritetləri və qeyri prioritetli problemləri də daha dəqiq müəyyən edə bilər. Çünki təşkilatın mütəxəssisləri, menecerləri gündəlik fəaliyyətlərində belə ziddiyyətli problemlərlə hər gün rastlaşırlar, bu haqda onlarda daha çox informasiyalar olur.

Ona görə də baş verəcək hər hansı bir itkinin məqsədli qaydada idarə olunması da vacibdir. İdarəetmədə istər əldə ediləcək mənfəətin, gəlirlər məbləğinin və istərsə də itkilərin miqdarı, strukturu da nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki. informasiyanın tam dəqiqliyi, qeyri müəyyənliyin olmaması özü-özlüyündə hələ risklərin aradan qaldırılması demək deyildir. Bu cəhətdən heç də K.V.Baldin və S.N.Vorobyovla razılaşmaq olmaz, Məsələn, onlar yazırlar: «Tam və dəqiq informasiyalar qeyri müəyyənliyi aradan qaldırır və ona görə də risklərin mövcud olmasının zəruri şərtlərini aradan qaldırım [18, s.175]. Əlbəttə informasiyanın dəqiqliyi. səhihliyi müəyyənlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin əgər iqtisadi proseslərin, qiymətli kağızlar bazarında və digər sferalarda və proseslərdə baş verən və baş verə biləcək əməliyyatlar, sövdələşmələr və s. öz təbiəti etibarını ilə qeyri-xətti, spontan xarakter daşıyarsa bizim onlar haqqında informasiya məlumatlarımız həmin xaotik halların aradan qaldırılması üçün qarantıya ola bilməz. Olsa olsa xaotik hadisələr, proseslər haqqında biliyimiz hardasa onların müəyyən yol verilən həddə çatmasına kömək edə bilər. Bu köməklik, informasiyanın belə əhəmiyyəti özünü bir çox istiqamətlərdə göstərə bilər: 1. İnformasiyalar əsasında bu və ya digər əməliyyatlara başlamağın tez və gec olmasının və yaxud vaxtından əvvəl başlamağın qərarına alınması. 2. İdarəçilik qərarının özünün əsaslandırılması və onun antirisk, anliböhran səciyyə daşması. 3. İqtisadi əməliyyatların özünün şəffaflığının təmin edilməsi. 4. Riskli situasiyaların aynan əməliyyatlar və digər iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə tədqiq edilməsi, araşdırılması. 5. Riskli situasiyalar sistemində ən kritik nöqtələrin tapılması, müəyyən edilməsi. 6. Bütün bunlar əsasında ayrı-ayrı

əməliyyatlar, fəaliyyət növləri üzrə və bütövlükdə, məcmuu halda firma və şirkətlər, ayrı-ayrı təşkilatlar, banklar və s. üzrə risk potensialının aşkara çıxarılması, müəyyən edilməsi. Bütün bunlar riskləri törədəni və yaxud da törədəcək amillərin (obyektiv, subyektiv) özünün sinergetik, sistemli və çoxcəhətli araşdırılmasını zəruri edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, istər subyektiv və istərsə də obyektiv risklər onların məzmunundan və xarakterindən asdı olaraq proqnozlaşdırma və idarə olunma səviyyəsinə görə də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Bu mənada bizcə idarə olunmaqlılığı hətta risklərin mühüm meyarı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu mənada bizə elə gəlir ki, kompyüterlərdə hər bir risklərin özlərinin nomenasiyalı-identifikasiyalı kodlarının əks etdirilməsi önəmli olardı. Bu nomenasiya-identifikasiyada obyektiv və subyektiv amillər və onların tərkib hissələrini müəyyən istiqamətdə qruplaşdırılsa daha önəmli olar. Çünki belə olduqda informasiyaları risk baxımından bir-birindən daha dəqiq ayırmaq mümkün olar. Məsələn, belə ayırma, hüdudqoyma bir sıra istiqamətlərdə də, o cümlədən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılsa daha məqsədə uyğun olar: 1. Bütövlükdə obyektiv amillər üzrə; 2. Bütövlükdə subyektiv amillər üzrə; 3. Mənfəətə, gəlirə, iqtisadi artıma səbəb ola biləcək işgüzar risklər üzrə; 4. İtkilərə, zərəərə səbəb ola biləcək risklər üzrə; 5. İnvestisiya risklər üzrə; 6. İstehsal risklər üzrə; 7. Kommersiya risklər üzrə; 8. Maliyyə risklər üzrə; 9. Kredit risklər üzrə; 10. İdarə oluna bilən risklər üzrə; 11. İdarə oluna bilməyən risklər üzrə; 12. ayrı-ayrı əməliyyatlar və fəaliyyət növlər üzrə və s. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə nomenasiya-identifikasiya yalnız iqtisadi situasiyaları öyrənmək, idarəetmə baxımından deyil, həm də həmin nomenasiyalar üzrə müvafiq, uyğun proqnozların aparılması baxımından da son dərəcədə vacibdir. Çünki burada ayrı-ayrı nomenasiyalar üzrə eynicinsli, bir-birinə uyğun gələn prosesləri öyrənmək və müəyyən nəticə çıxartmaq mümkündür. Həm də burada bütün səbəbləri araşdırıb yekun qiymət vermək üçün əsaslı məlumatlar əldə edilmiş olur. Burada həm də risklərin meydanaçıxma imkanlılığı (ehtimalı), təhlükə yaratmaq dərəcəsi ilə bir-birilə müqayisə etmək baxımından da bu qaydalı yanaşma əlverişlidir. Həm də ona görə ki, hər bir risk növü müəyyən proqnozlaşdırma qaydasını, metodunu nəzərdə

tuttur, həm də onların müxtəlif neqativ nəticələri olur, həm də müvafiq daşıyıcıları, məsuliyyət dərəcəsi olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, doğrudan da proqnozlaşdırılma məqsədli tədqiqat tələb edir və müvafiq idarəçilik qərarları ilə şərtləşir, tamamlamır. Qərribə də olsa risklərin, həm də psixoloji tərəfləri, sosial məzmunu da olur. Bir sözlə, risklərin menecmenti, idarəedilməsi onların meydana gəldiyi bütün səviyyələrdə müəyyən konseptuallığa, məqsədyönlü və əsaslanır və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin sistemli təhlilini tələb edir. Bu baxımından bəzi fəaliyyət növləri öz təbiəti etibarilə əvvəlcədən riskli hesab olunur. Nəinki ayrı-ayrı əməliyyatlar və yaxud fəaliyyət növləri, bundan asılı olaraq bütövlükdə təşkilatın özü də riskli təşkilat hesab ola bilər. Yəni risklərin ehtimalılığı daha çox özünü göstərə bilər. Bəzən risk ehtimalı o qədər böyük olur ki, hətta heç bir tədqiqat aparmadan da onu görmək, hiss etmək mümkündür. Lakin, bu o demək deyil ki, riskləri kəmiyyət cəhətdən ölçmək lazım deyildir. Əksinə, riskləri kəmiyyətcə müəyyən etmək, onları statistik metolla aşqəyasiya etmək proqnozların dəqiqliyi baxımından vacibdir. Belə olduqda risklərin azalması və yaxud çoxalması və yaxud stabil qalması qanunauyğun- luluğunu öyrənmək də xeyli dərəcədə asan olur. Bu, həm də riyazi-statistik, iqtisadi mühakimələr aparmağı, risk problemi üzrə ekspert qiymətləndirməni icra etməyə, bu prosesləri modelləşdirməyə və nəhayət daha dolğun, elmi konseptual nəticə çıxarmağa imkan verir. Bütün bunlar maliyyə aktivlərinin və passivlərinin, qiymətli kağızların dəyərinin, məzənnəsinin analitik təhlilini də ehtiva edir. Əlbəttə, bunların hamısı müəyyən informasiyalarla, informasiya axınları ilə, bazar konyukturası ilə əlaqələndirilməlidir.

2.3 Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində kommersiya risklərinin sığortalanmasının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Kommersiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri onun sığorta obyektinə olmasına əsas verir. Belə ki öz- özlüyündə hər hansı fəaliyyət kapitalın yerləşdirilməsi müəyyən zaman çərçivəsi tələb edir ki, bu da həmin müddət ərzində müvafiq risklərin

sığortasını tələb edir.

Kommersiya risklərinin sığortalanmasında sığorta şirkətlərinin məsuliyyəti bazar konyukturasının dəyişməsi, rəqabət mühitinin çətinləşməsi şəraitində kontragentlər arasında mövcud əlaqələrin pozulması hallarında qüvvəyə minir nəzəri baxımdan kommersiya risklərinin sığortalanmasında məbləği, sığorta ödənişi, sığorta müddəti məsləhətlərinə xüsusi önəm verilməlidir. Bu sığorta növündə sığorta məbləği sığorta iradəsi əsasında sığortaçının razılığı ilə müəyyən edilir.

Sığorta məbləğinin müəyyənləşdirilməsinin 2 variantı var:

Birincidə, sığorta məbləği sığortalanan əməliyyatlara qoyulur, kapital qoyuluşları həddində müəyyən edilir.

İkinci variantda isə sığorta məbləği nəinki kapital xərclərini, həm də kapital qoyuluşu nəticəsində əldə ediləcək normativ mənfəət miqdarını da əhatə edir. Sığortanın təyibnatı ondan ibarətdir ki, sığortalıya sığortalanmış əməliyyatlar nəticəsində əldə ediləcək gəlirlər müəyyən müddətdən sonra özünü doğrultmamış olsun. Bu sığorta növündə sığorta ödəmələri sığorta məbləğindən faktiki mal nəticələri çıxıldıqdan sonra fərq şəklində tapılır. Beləliklə, sığorta məbləğinin müəyyən edilməsinə yanaşmadan asılı olaraq sığortanın məzmunu dəyişmiş olur. Çünki birinci halda sığortalının xərci ödənilirdi üçün o, mahiyyət etibarını ilə investisiyanın sığortalı kimi, ikinci halda isə, gəlisin sığortası kimi çıxış edir.

Bu sığorta növündə mühüm əhəmiyyət kəsb edən detallardan biri sığorta müddətinin müəyyən edilməsidir. Sığorta müqavilələrinin müddəti kapital qoyuluşlarının özünün ödəməsi müddətinə uyğun müəyyən edilir. Buna görə də

sığorta müddətləri ayrı-ayrı fəaliyyət növlərində müxtəlif olur. Çünki kapital qoyuluşlarının normativ özünüödəmə müddəti, xalq təsərrüfatının eyni sferada olan müəssisələr üzrə sığorta müddətləri müxtəlif olur. Bu müəssisənin həcmindən,

fəaliyyətin təşkilindən, hətta yerləşməsindən asılı olur.

Bu sığorta növündə bir sıra məsuliyyətlər sığortaçının məsuliyyətindən

kənarlaşdırılır. Bunlara hərbi əməliyyatlar nəticəsində də dövlət orqanlarının müvafiq qərarları ilə dəyən, siyasi çevrilişlər, tətillər və s. aiddir.

Artıq biz qeyd etmişdik ki, risk-menecment bir sıra qeyri-müəyyənliklər, paradoksal situasiyalı problemlərlə bağlıdır. Belə paradoksalıq hər şeyə riskmenecment qaydalarına, idarəolunan və idarəedilən obyekt və subyektlərə, onların yarım sistemlərinə, daşdığı funksiyalara, funksional məzmununa, demək olar ki, əksər iqtisadi münasibətlərə, maliyyə menecmenti problemlərinə, idarəetmə funksiyalarına, o cümlədən strateji planlaşdırmaya, təşkilətmə və nəzarətə bu və ya digər formada öz təsirini göstərir, həm də müəyyən dərəcədə onlarla şərtləşir. Bu mənada idarəetmə funksiyalarının, həm konkret və həm də ümumi funksiyalarının reallaşmasına (həyata keçirilməsinə) bizcə yalnız təsiretmə vasitəsi kimi deyil, həm də bir xidmət növü, risk-menecment növü kimi qiymətləndirmək olar. Burada həmin problemə həm iqtisadi, həm də sosial-psixoloji və həm də hüquqi baxımından yanaşmaq olar. Ona görə də bu xidmət növü digər xidmət növlərindən fərqli olaraq daha çox İntellektuallıq, kreativlik (yaradıcılıq), koqnitivlik (bilik, dərkətmə) tələb edir. Çünki belə hal bütün idarəçilik mexanizmlərini, habelə kəskin riskoloji problemləri dərindən və həm də əhatəli, sistemli, çox aspektli halda bilməyə əsas verir. Həmin səbəbdən də burada yalnız ənənəvi deyil, necə deyərlər, həm də fəvqaladə səciyyəli riskoloji problemləri anlamaq, onun fundamental əsaslarını təhlil etmək xeyli dərəcədə asanlaşır [7, s.112].

Riskoloji problemlər bəzən təcrid, fərdi, bəzən isə integrativ halda özünü göstərir. Bu isə riskoloji problemə özünəməxsus qaydada yanaşmam tələb edir. Qəribə də olsa bir sıra hallarda riskoloji problemlərin həllinə mane olan qüvvələr də meydana çıxır. Bu, bir qayda olaraq iqtisadi mənafeleərdən, qeopolitikadan və yaxud millətçilik meyllilərindən irəli gəlir, İqtisadi mənafeleərin riskoloji problemlərin həllinə mane olması, ona sipər çəkməsi daha çox mafioz qruplarla, bütövlükdə qrup mənafeleərlə bağlıdır. Burada bürokratik əngəllər, formalizm, idarəçilik mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması da özünü, göstərir. Əlbəttə, onların riskoloji problemlərin həllinə təsiri müxtəlif istiqamətlərdə olur. Məsələn, qrup iqtisadi mənafeleə, iqtisadiyyatda kriminallıq birbaşa maliyyə, kredit, maliyyə bazarı, kontraktlar, ofşor zonaları və s. vasitəsilə özünə yol tapa bilər. Ona görə də

müəyyən kriminal qüvvələr üçün normal iqtisadi davranış qaydaları həmişə önəmli olmur, sosial tərəqqi, sahibkarlıq etikasası belə qüvvələrdən çox-çox uzaq olur. İdarəçilik mədəniyyətinin, təşkilatı davranış və təşkilatı mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması isə yalnız təmənnalı meyillərlə deyil, həm də idarəetmə səriştəsinin, potensialının aşağı olması, innovasiyalı idarəçilik qaydalarının olmamasından, əmək intizamının və əməyin keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olmasından da irəli gəlir. Bütün bunlar risklərə, xüsusi olaraq ayrı-ayrı təbiətli, tipli, növlü, səviyyəli risklərə müxtəlif metodoloji, variant qaydasında yanaşmağı tələb edir. Ona görə də, burada həm ümumi metodoloji prinsiplər və həm də xüsusi, konkret metodoloji prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə, prinsiplərin məzmunu, strukturu və onların idarəçilik fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində və səviyyələrdə nəzərə alınması son dərəcə çətin problemlərdən biridir. Çünki metodoloji baxımından belə prinsiplərin digər prinsiplər və qaydalarla əlaqələndirilməsi, uzlaşdırılması və prinsiplər, proseslər, variantlar sistemində onun yerinin müəyyən edilməsi heç də asan bir məsələ deyildir. Məsələn, metodoloji baxımdan risklərin təhlilinin eyni tipliliyi, eyni məzmunluğu cəhətini nəzərdən keçirək. Bu cür yanaşma zamanı riskoloji baxımından həmin risklər neqativ hal kimi qiymətləndirilə bilər və onların itki vermələrini birbaşa müəyyən istiqamətdə qiymətləndirmək olar. Lakin bəzi risklərin - innovasiya, investisiya layihələrilə bağlılığı bəzi iqtisadçıların göstərdiyi kimi pozitiv risklər (biz bununla qismən razılaşıırıq) sırasına daxil olduğuna görə burada riskoloji problem və onun həlli tamamilə başqa bir qaydada meydana çıxı bilər. Ona görə də burada «xərclər», «nəticələr», «itkilər» anlayışları özlərini tamamilə başqa məzmununda, başqa qaydada göstərir. Çünki «nəticə» anlayışı baxımından yanaşılarsa investisiya layihələrinin gözlənilən nəticələrini, itki kimi deyil, necə deyərlər, gözlənilən müsbət «risk nəticələri» kimi baxmaq olar. Lakin burada problemin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfi onun tranzitivliyi, (risk situasiasından əvvəlki və sonrakı intensivliyi səviyyəsi), risklərin qapalı və açıqlığı xarakteri, necə deyərlər, onların sistemliliyi və qeyri sistemliliyi, digər risklərlə əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsi (bu əlaqə gedişində əlavə risk əmələgətirmə xassəsi), və digər cəhətlər problemə yeni qaydada yanaşmağı tələb

edir. Ona görə də elə hallar meydana çıxır ki, həmin risklərin qiymətləndirilməsi, məhdudlaşdırılması yalnız onların sığortalanması ilə bitmir. Ona görə də burada başqa tədbirlər var, risk, böhran qabağı tədbirlər, ekspert qiymətləndirmə və digər tədbirlər də vacibdir. Burada ən vacib məsələlərdən biri iqtisadi sistemlərə, proseslərə riskoloci baxımından yanaşılmasıdır. Yanaşma həm ümumi metodoloci və həm də konkret, spesifik yanaşma qaydasında (metodiki qaydada) olmalıdır. Bu baxımdan nəinki metodoloci, həm də metodiki yanaşma dəqiq və elmi olmalıdır. Burada müxtəlif modellərdən, konkret prinsiplərdən, informasiya axınlarından istifadə etmək lazım gəlir. Ən başlıca məsələ risklərin təhlili ilə sintezini düzgün uzlaşdırılmasıdır, əlaqələndirilməsidir. Bəzən analitik təhlil olur, lakin onun nəticələri sintez halına gətirilmir, belə olan halda təhlil öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirmiş olur. Məlumdur ki, təhlildə əsasən iki yanaşma-funksional yanaşma və struktur yanaşma dominantlıq təşkil edir. Sintezi də iki yanaşma - sinergetik yanaşma və emerdcent yanaşmanı ehtiva edir, lakin bu dörd yanaşma formaları abstrakt halda deyil, daha konkret halda özünü göstərməlidir. Bütün bunlar nəticə etibarilə sistem nəzəriyyəsi ilə, sistemlərin xassələrilə, onların ünsürləri, strukturu ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Ona görə də burada sistem problemi onların xassələri, o cümlədən emerdcentlik xassələri və onların sinergetik proseslərlə əlaqələndirilməsi meydana çıxır. Risklərin emerdcentlik xassəsi sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi və onların additivliyi, necə deyirlər «qara yeşik» və digər məsələlərlə bağlıdır. Ona görə də bu sistemin sinergetik qaydada modelləşdirilməsi, emerdcentlik prinsipindən istifadə olunması ilə əlaqədardır. Bu baxımından həm də sistemin emerdcentlik və qeyri emerdcentlik xassələri öyrənilməli və burada həm xətti effekt, həm də kvadratik və qarşılıqlı təsir effektləri öyrənilməli, risklərin özünə isə həm parametr, həm amil və həm də «qara yeşik» və onların müxtəlif variantları baxımında yanaşılmalıdır.

Aydındır ki, risk xoşa gəlməyən hadisələrlə bağlıdır. Bu, özünü hər yerdə şəxsi həyatda, əmək kollektivlərində, hər hansı bir fəaliyyət sferasında, o cümlədən biznes fəaliyyətində dərhal göstərir. Biznes fəaliyyəti isə daha çox iqtisadi, bir sıra hallarda qeyri-iqtisadi mühitlə, amillərlə şərtlənir. Burada baş verən qeyri-

müəyyənliklər, xüsusi olaraq firma və şirkətlərin fəaliyyətində bazarla bağlı olan konyuktura halları risklərin formalaşmasına obyektiv şərait yaradır. Bir qayda olaraq, belə risklər nəticə etibarlı ilə iqtisadi itkilərə, zərərə, artıq xərclərə gətirib çıxarır. İqtisadi itkilərin dəyəri, məbləği birbaşa risklərin özünün səviyyəsindən asılı olur. Bu isə iqtisadi, təsərrüfat fəaliyyətində belə halların hökmən nəzərə alınmasını tələb edir. Əlbəttə, belə nəzərəalma hər bir fəaliyyət növünün xarakterindən, xüsusiyyətlərindən daha çox asılı olur. Ona görə də, burada qeyri-müəyyənlik halları, riskin potensialı, gəlir və yaxud mənfəətin itirilməsi dərəcəsi, habelə həmin itkilərin kompensasiya edilməsi, sığortalanması dərəcəsi də müxtəlif olur [5, s.152].

Müasir dövrdə sekyuritizasiya həm də kredit risklərinin sığortalanmasının yeni texnologiyası hesab edilir. Bu yenilik, innovasiyaya verilmiş kreditlərin ikinci bazarı olmaqla nəticə etibarilə kapitalın zəruri olan həcmdə artması, aktivlərin likvidliyi və divergenfikasiyası ilə bağlıdır, başqa cür desək, bu, aktivlərin sekyuritizasiyası deməkdir. Sekyuritizasiya sığortalanma sferasında innovasiya olması səbəbindən ona müxtəlif təriflər verilir. Məsələn, E.Şetinın göstərir ki, əksər iqtisadçılar «sekyuritizasiya» anlayışı dedikdə hər hansı bir şirkətin gəlir gətirən aktivlərinin maliyyələşdirilməsi və ya yenidən maliyyələşdirilməsini nəzərdə tuturlar ki, bu da həmin aktivlərin ticarət, satış halına gətirilməsi, qiymətli kağızlar vasitəsilə likvidlik formasına çatdırılması ilə əlaqədardır [15, 201]. Müəllif göstərir ki, son on ildə sekyuritizasiya bazarının inkişafı kapital bazarına əlverişli şərait yaratmış, aktivlərin effektiv realizasiyasına imkan vermiş, yüksək kredit reytingə malik olan istiqrazlar təklifini genişləndirmişdir, başqa cür deyilsə, sekyuritizasiya maliyyələşdirmənin və risklərin investorlar və satıcılar üzrə diversifikasiyasına imkan verir. Doğrudan da, sekyuritizasiyanı kredit risklərinin sığortalanmasının yeni, innovasiyalı forması, qaydası adlandırmaq da olar. Lakin bizcə sekyuritizasiya bundan başqa daha geniş maliyyələşdirmə, sövdələşmə, borcların örtülməsi, kredit risklərinin yenidən bölüşdürülməsini və s. əhatə edir.

Valyuta məzənnələrinin dəyişilməsinin firmaların vəziyyətinə iqtisadi təsiri

valyuta məzənnələrinin dəyişilməsinin inflyasiya templəri ilə tənzimlənməsindən asılıdır. Əgər (pul nəzarəti, monetar siyasətin dəyişilməsi və s.) real valyuta məzənnəsi (eləcə də nisbi qiymətlər) dəyişilərsə, o zaman nisbi qiymətlərdəki bu dəyişikliklər son nəticədə firmanın uzunmüddətli rəqabət riskini müəyyən edir, şərtləndirir. Bu zaman ciddi recimə qeyd edilmiş valyuta məzənnələri recimi üzən valyuta məzənnələri ilə müqayisədə daha böyük valyuta rəqabət məzənnəsinə səbəb ola bilər.

Firmanın həqiqətən valyuta riski ilə üzləşməsinin müəyyən ediləmsi üçün gələcək pul axınları proqnozlaşdırılmalı, həmçinin onların valyuta məzənnəsinin dəyişilməsinə həssaslığı dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Şirkət, firma valyuta riski ilə elə bir səviyyədə təmasda olur ki, onun pul axınlarının milli valyuta üzrə dəyərinin tərəddüdləri, kənarlaşmaları nominal valyuta məzənnəsinin tərəddüdləri ilə korrelyasiya əlaqəsi təşkil etmiş olsun. Ona görə də belə riskin ölçülməsinin ən sadə yolu - keçmiş dövrlərin faktiki pul axınlarının milli valyuta dəyərinə konvertasiya etməklə müqayisəli təhlili aparmaq lazımdır. Valyuta riski menecmentinin strategiyası şirkətin milli valyuta mənfəətinin saxlanılmasına yönəldilir. Belə ki, firmalar ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə proqnozlaşdırılan pul axınları ilə əlaqədar riskləri nisbətən asanlıqla xədcələşdirə bilirlər. Lakin rəqabət riskləri uzunmüddətli olduğundan təkcə maliyyə xədcələşmə mexanizmlərinin köməyi ilə sığortalana bilməzlər. Belə risklər şirkətin işinin bütün strategiyasına uzunmüddətli düzəlişlər edilməsini tələb edir.

III FƏSİL. KOMMERSİYA RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının beynəlxalq təcrübəsi

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan bütün ölkələrdə sığorta bütün sahibkarlar qrupları üçün təkrar istehsal proseslərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Sığorta iqtisadi inkişafın davamlılığını və investisiya ehtiyatlarının konsentrasiyasını təmin edir. Sığorta beynəlxalq bazarda yaranan müxtəlif iqtisadi əlaqələrə təsir edən inteqrasiya edilmiş maliyyə fəaliyyəti növüdür. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortasının inkişafı bir çox faktorların və obyektiv halların təsiri altında həyata keçirilir: təbii fəlakətlər; texnogen qəzalar; terrorun yayılması; qloballaşma proseslərinin səbəb olduğu bazar iqtisadiyyatının təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı asılılığı artması ilə risk amillərinin mövcudluğu; çox qiymətli, texnoloji cəhətdən mürəkkəb və ekoloji baxımdan təhlükəli olan obyektlərin tətbiqi prosesində mühəndislər, texnikanı işlədən operatorlar tərəfindən kiçik səhvin fəlakətli itkilərə gətirib çıxara biləcəyi vəziyyətdə itkilərin nəticəsində əmlakın geri qaytarılmaq ehtimalının az olması; obyektiv və subyektiv səbəblər nəticəsində həm milli iqtisadiyyatlar, həm də özəl sahibkarlıq subyektləri üçün çox əhəmiyyətli itkilər yarada bilən transmilli bank axınları; intellektual mülkiyyət bazarının inkişaf etdirilməsi ilə onun (intellektual mülkiyyətin) yeni forma və metodlarla qorunması ehtiyacı; insan kapitalının artan rolu və buna görə fərdi sığortanın inkişafına səbəb olan hər bir insanın həyatı və sağlamlığının əhəmiyyəti; əhalinin rifahının yüksəlməsi və həyatın təhlükəsizliyinin dəyərinin, sülhün daha yüksək məhsul kimi dəyərləndirilməsi.

Qlobal maliyyə böhranı bir çox ölkələrdə sığorta bazarının inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bu dövrdə birja ilə əlaqəli məhsulların və yığım, maliyyə və biznes riskləri ilə əlaqəli məhsulların satışları birja bazarlarının düşməsindən çox təsirlənmiş

oldu. Ənənəvi həyat sığortası və sabit icarədən yığımlar bir çox ölkədə böyüməyə davam etdi, lakin bu amil bizneslə bağlı xüsusi hallarda sığorta mükafatlarının azalmasını kompensasiya etmədi. Fövqəladə hadisələr və qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq sığorta bazarının inkişaf dinamikasına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, dünya bazarlarında ümumi sığorta haqları 2016-cı ildə cəmi 0,7%, bir il əvvəlki göstərici üzrə 3,2% artmışdır [34].

ABŞ-da sığorta işinin təşkili korporativ qurumlarının likvidliyinin saxlanması üçün maliyyə vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Qlobal maliyyə böhranı biznesin inkişafına və kredit-maliyyə sığortasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın bərpası, sahibkarlıq fəaliyyətinin artması və sığorta tariflərində orta artım həyat sığortası istisna olmaqla, klassik sığorta növləri üzrə ödənişlərin artımına təsir göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Avropa sığorta bazarı dünyanın ən böyük sığorta bazarıdır. Ümumilikdə, Avropa sığorta bazarının beş ölkəsi ümumdünya sığorta ödənişlərinin 22,4% -ni təşkil edir. Avropadakı iqtisadi inkişaf hazırda sığorta fəaliyyətinin aparılması üçün əhəmiyyətli risklər yaradır və bu sığorta bazarında bir sıra Avropa şirkətlərinin maliyyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. 2009-cu ildən başlayaraq maliyyə böhranı nəticəsində sığorta bazarında artım tempi zəifləmişdir.

İnkişaf etmiş qərbin kapitalist ölkələrində sığorta təşkilatları banklarla birgə sıx və qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində münasibətlər qurmaqla maliyyə sistemində vacib rol oynayırlar. Bir qayda olaraq bu münasibətlər zaman-zaman formalaşmış standart, ənənəvi üsullarla möhkəmlənmiş və hal-hazırda da bu formalara üstünlük verilməkdədir. Sahibkarlıq subyektləri banklarla sığorta təşkilatlarının birgə fəaliyyətindən bəhrələnərək həm bank, həm də sığorta xidmətlərini birləşdirən, kifayət qədər əlverişli və nisbətən uyğun qiymətlərlə xidmətlərə çıxış əldə etmək imkanına malik olurlar. Bank və sığorta təşkilatları bir qayda olaraq ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərdikdə daha əhatəli, müxtəlif xidmətləri təklif etmək imkanlarına malik olurlar. Beynəlxalq təcrübədə banklar öz fəaliyyətlərinin müxtəlif sferalarını əhatə edən universal sığorta polislərinə malik olurlar. Bu imkan verir ki, banklar müxtəlif

risklərdən, təhlükələrdən meydana çıxan ziyandan keyfiyyətli zəmanət əldə etsin və banklara, kredit verən maliyyə təşkilatlarına məxsus bazar qaydaları, müstəqil iqtisadi siyasət və s. məsələləri ilə məşğul olsunlar. Bu gün dünyada maliyyə sahəsində inkişaf tendensiyasına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, kredit-maliyyə təşkilatlarının inkişafı sığortaya olan tələbi daima artırır, inkişaf etmiş maliyyə münasibətləri əvəzində sığorta təşkilatları öz yeni xidmətlərini təklif etməli olurlar. İnkişaf etmiş qərb ölkələrində artıq maliyyə-kredit təşkilatları bank fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə xarakterik risklərin sığortalanması xidmətlərini gerçəkləşdirməkdədirlər və hər bir bank təşkilatları müxtəlif səpkili risklərə məruz qalan əmlak kompleksi olaraq fəaliyyət göstərir. Qloballaşma prosesləri fonunda milli iqtisadiyyatların inteqrasiya məsələləri, sahibkarlığın müxtəlif formaları arasında qarşılıqlı münasibətlərin sürətli inkişafı nəticəsində təkcə banklar və sığorta sistemi deyil, bütünlüklə pul-kredit sistemi yüksələn xətt üzrə dinamik inkişafdadır. Qlobal bazarlarda təqdim edilən xidmətlərin müxtəlifliyi və əhatə dairəsi, xidmətlərin reallaşmasının texniki və texnoloji imkanları şaxələnir, fəaliyyət sferaları daha da genişlənərək bir-birinə inteqrasiya edir.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində kredit əməliyyatları xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Sahibkarların sərfəli biznes kreditləri əldə etməsi onları yeni imkanlarla təmin edərək, qlobal bazarlara çıxışının asanlaşdırılmasında, rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə, müştəri sayının artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla belə heç də bank-kredit sisteminin imkanları bütün sahibkarlıq subyektlərinin istənilən miqdarda maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsinə imkan vermir. Bu zaman sahibkarlıq subyektləri sərfəli şərtlərlə biznes krediti götürməyə, bank təşkilatları isə daha az riskli sahibkarlıq subyektləri arasında seçim etmək məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Əks halda riskli kreditlər həm sahibkarlıq subyektini, həm də bank təşkilatlarını böhran vəziyyətinə gətirib çıxara bilər. Beynəlxalq bazarlarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) bank təşkilatları üçün əsas risk daşıyıcıları olan subyektlər hesab edilir. KOS-lar daha çox lokal bazarlara hədəflənmiş sahibkarlıq subyektləri olaraq öz fəaliyyətində

kreditlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılılıq nümayiş etdirirlər. Məhz bu səbəbdən KOS-ların bir çox hallarda kredit bazarına daxil olmasında müxtəlif maneələr, çətinliklər mövcud olur. KOS-ların bir çox hallarda marketing fəaliyyətinin təşkili riskli qiymətləndirildiyindən onların krediti qaytarmaq imkanları yüksək dəyərləndirilmir və bundan irəli gələrək bu kreditlərin sığortalanması ilə bankların üzləşə biləcəyi risklər nəticəsində maliyyə itkilərinin ödənilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Dünya təcrübəsində bu formada sığorta təşkilatları bir qayda olaraq kredit təminat fondları olaraq adlandırılmışdır. Beynəlxalq təcrübədə kredit risklərinə qarşı 2 təminat forması daha geniş yayılmışdır [27.s.129]:

- kredit risklərinin sığortalanması;
- kredit zəmanətlərinin verilməsi.

Kredit risklərinin sığortalanması müvafiq sahə üzrə ixtisaslaşmış sığorta, yaxud kredit zəmanət fondları tərəfindən banklara göstərilən xüsusi xidmətdir. Bu zaman bankdan götürülən kredit qaytarıla bilmədiyi təqdirdə ixtisaslaşmış təşkilat banka dəymiş maliyyə itkisini qarşılıyır. Eyni zamanda kredit risklərinin sığortalanması 2 istiqamətdə həyata keçirilir:

- borc götürən sahibkarın məsuliyyət sığortası;
- kreditin qaytarılmama riskinin sığortası.

Birinci halda sığorta hadisəsi olaraq borc götürənin həyatını, iş qabiliyyətini itirməsi, ikinci halda sığorta hadisəsi olaraq fors-major hallar – təbii fəlakət yaxud, maliyyə bazarında böhranlar nəzərdə tutulur.

Avropa sığorta bazarında adətən KOS-ların kredit vəsaitləri üzrə maliyyə itkilərinin 70-90%-i sığorta təşkilatları tərəfindən qarşılır. Bununla belə sığorta şirkətlərinə ödənilən sığorta haqları götürülən kreditin həcmnin 0,3%-dən artıq olmur. Bu onunla əlaqədardır ki inkişaf etmiş qərb ölkələrində bir qayda olaraq sahibkarlar kreditlərin qaytarıla bilməməsi riski ilə tez-tez qarşılaşırlar. Bu sahədə ən yaxşı təcrübəyə malik ölkələr Hollandiya, Fransa, Almaniya və İspaniya hesab edilir. Sahibkarlıq subyektlərinin kreditlərini sığortalamaq üçün etdikləri ödəmələr ÜDM-ə münasibətdə ən yüksək olaraq İspaniyada 0,06% müşahidə edilir.

Ümumilikdə Avropa ölkələrində sığortalanan kredit dövriyyəsinin həcmi ÜDM-nin 14%-ə qədərini təşkil etməkdədir [31, s.112] . Sahibkarlıq subyektlərinin ticarət dövriyyəsinə baxdıqda aydın olur ki daha çox iri biznes subyektləri öz kreditlərini sığortalayır nəinki KOS-lar. Məsələn, Fransada iri sahibkarların 50%-i kreditlərini sığortalayırsa, KOS-ların cəmi 15%-i öz kreditlərini sığortalayır. Əlbəttə, sığorta şirkətləri də seçimində iri şirkətlərə daha çox üstünlük verməsinin nəticəsində bu hal meydana çıxır.

Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif ölkələrin sığorta qanunvericiliyində sığorta hadisəsi kimi göstərilən sahibkarlıq riskləri müxtəlif formalarda təqdim edilir. Məsələn, sahibkarlıq subyektinin özündən asılı olmayan, xarici faktorların təsiri nəticəsində iflasa uğraması sığorta hadisəsi olaraq daha çox meydana çıxan səbəblərdən biridir. Xüsusilə milli valyutanın devalvasiyası zamanı sahibkarın götürdüüyü xarici valyutada olan kreditin qaytarılması imkanlarının aşağı düşməsi məhz bu tip sığorta hadisəsi hesab edilir. Bu halda sahibkarın müflis olması riski kifayət qədər yuxarı olur. Digər bir halda kredit götürmüş biznes subyektinin məhsulla təmin etdiyi, yaxud xidmət göstərdiyi digər biznes subyektləri müqavilə şərtləri üzrə obyektiv səbəblər üzündən ödəmələri gecikdirməsi, yaxud ödəmələri edə bilməməsi, məsələn, məhsul göndərilmiş regionda planlaşdırılmamış hadisələrin baş verməsi (hərbi münaqişə, təbii fəlakət, siyasi çevriliş və s.) üzündən ödəmədə fasilələrin yaranması sahibkarı risk qarşısında qoyur. Bir sahibkarın özü tərəfindən istehsal etdiyi bir məhsulu sata bilməməsi, alıcı tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması, xammal və texnologiya qiymətlərinin həddən artıq artması kimi fəaliyyətlər biznes riski ilə əlaqəli hadisələrdir. Biznes sahibləri bu cür riskləri sığortalamadıqda müəssisələr bank və kredit təşkilatları üçün risk qrupu halına gəlir. Hal-hazırda dünyada kiçik biznes üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi kredit vəsaitləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda bu subyektlərin 77% -i fəaliyyəti ərzində azı bir dəfə kredit alırlar. Avropa İttifaqında kiçik və orta müəssisələrin ən azı 76% -i 1 və ya daha çox bank kreditinə malik olurlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarından kredit almaq üçün müraciət edən kiçik və orta

müəssisələrin böyük bir hissəsi bu vəsaitləri əldə edə bilərlər. Məsələn, ABŞ və Kanadada hər 100 kiçik və orta müəssisənin ən azı 80-i kredit alır və hər bir kredit müvafiq olaraq sığortalanır [32, s.78].

Ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kiçik və orta biznes sahiblərinin güzəştli şərtlərlə kredit əldə etməsi üçün hərtərəfli imkanlar yaratsa da, bu imkanlar ancaq kredit faizlərinin aşağı olması ilə məhdudlaşır. Baxmayaraq ki, bu kateqoriyadan olan sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitalla investisiyalarda payı çox aşağı, cəmi 3%-dir bu subyektlər üçün krediti təminat mexanizmi demək olar ki yoxdur. Burada əsas məsələ KOS-ların kredit risklərindən sığortalanması, eyni zamanda onların əldə etdikləri kreditlər üçün girovun təmin edilməsidir. Eyni zamanda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kredit üçün girov tələb edir ki, bu zaman yenə də sahibkar krediti ödəyə bilmədiyi təqdirdə girovu itirməli olur ki bu da sahibkarı risklə qarşı-qarşıya qoyur. Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək kredit zəmanəti fondlarının ölkəmizdə yaradılması sahibkarlıq subyektlərinin mümkün risklərdən sığortalanmasında vacib rola malikdir. Eyni zamanda ölkəmizdə kredit götürənin məsuliyyət sığortası da praktikada tətbiq edilmir. Bununla bağlı ixtisaslaşmış təşkilatların yaradılması, ən əsası isə ilk növbədə hüquqi mexanizmin yaradılması vacibdir.

Xarici təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara dövlət tərəfindən verilən dəstəyin mühüm forması - istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən risklərdən və təbii fəlakətlərdən sığorta etdirilməsi, ödəniləcək sığorta haqqının müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən verilməsidir.

Sığorta sisteminin mühüm tərkib hissələrindən biri olan aqrar sığorta fəaliyyəti — kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəldilməsinə, onun sabitliyinin və inkişafının təmin olunmasına, həmçinin kənd yerlərində yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına yönəlmiş iqtisadi münasibətlər sistemini təmin edir.

Ümumilikdə, aqrar sahədə sığorta haqlarının yığılı, eyni zamanda baş vermiş sığorta hadisələri ilə əlaqədar ödənilmiş sığortanın həcmi heç də ürəkaçan səviyyədə

olmamışdır. Bu baxımdan, həmin qanunun fəaliyyət göstərdiyi müddətdə dövlət və sığorta qurumları tərəfindən aqrar istehsalçılar arasında düzgün təbliğ işinin aparılması çox vacib idi. Belə olduğu təqdirdə, kənd təsərrüfatından daxil olan sığorta haqları xeyli yüksək ola bilərdi. Eyni zamanda, bu sahə üzrə beynəlxalq təcrübəsi yaxından öyrənərək mövcud qanunvericiliyə zəruri düzəlişlərin edilməsinə də ehtiyac yaranmışdır.

Bu istiqamətdə xarici ölkə təcrübələri böyük maraq doğurur. Bu təcrübədən yetərli səviyyədə istifadə edilməsi nəticəsində milli aqrar sığorta bazarının inkişafına nail olmaq mümkündür. Məsələn, qonşu Türkiyə Respublikasında 2005-ci il tarixdə “Tarım sığortaları Kanunu” (“Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası haqqında Qanunu”) qəbul edilib. Bu Qanunun qəbulunda əsas məqsəd — aqrar sahədə aparılan sığorta işinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təbəqəsinə dövlət dəstəyinin verilməsi, baş vermiş təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin əvəzinin ən qısa müddətdə ödənilməsindən, dövlət büdcəsindən bu məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitlərin düzgün xərclənməsindən ibarətdir.

Türkiyədə kənd təsərrüfatı sığortasının keyfiyyətli aparılması, bununla bağlı olan qanunun tələblərinin düzgün yerinə yetirilməsi, bağlanmış müqavilələr üzrə daxil olmuş sığorta haqlarının vahid mərkəzdə toplanması, habelə baş vermiş təbii fəlakət hadisələrinə görə sığorta ödənişlərinin verilməsi istiqamətində şəffaflığın təmin olunması məqsədilə qısaldılmış adı TARSİM olan “Tarım Sığortaları Havuzu”, yaxud “Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası Fondu” yaradılmışdır. Bu Fondun əsas gəlirləri - sığorta təşkilatları tərəfindən bağlanan sığorta müqavilələrinə görə alınan komissiyon mükafatları, zərurət yarandığı vaxt alınan kreditlər, büdcə vəsaitləri, hesabına daxil olan əlavə pul vəsaitləri və s.dən ibarətdir. Bu fondun gəlirləri isə bütün növ vergi və rüsumlardan azaddır.

Tədqiqatlar göstərir ki, dövlətin dəstəyi ilə aparılan kənd təsərrüfatı sığortası, əsasən dörd qrupa bölünmüşdür. Bunlar bütün növ bitkiçilik məhsullarının (meyvə, tərəvəz və bostan məhsulları) sığortası, bütün növ istilikxana (parnik) məhsullarının

sığortası, iri və xırda buynuzlu heyvanların sığortası və bütün növ ev quşlarının sığortasıdır. Maraqlıdır ki, bu sahənin sığortalanmasına büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin həcmnin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, bu rəqəm təbii fəlakət nəticəsində dəymiş zərər məbləğinin, dövlət tərəfindən ödənilməsi zamanı çəkilən xərclərdən xeyli aşağıdır. Bu isə bir daha sübut edir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasına dövlət tərəfindən verilən dəstək ölkədə aqrar sahənin və bu sahə üzrə aparılan sığorta fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, dövlətə də müəyyən fayda vermiş olur.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın neftdən asılılığının qarşısının alınması istiqamətində aparılan islahatlarda əsas yerlərdən birini kənd təsərrüfatı tutduğundan bu sahədə sahibkarlığın inkişafı xüsusi önəmə malikdir. Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına xarici mühitin təsirləri, xüsusilə iqlim, təbii fəlakətlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyindən bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin qeyd olunan risklərdən qorunması əhəmiyyətli məsələdir. Mövcud vəziyyətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli islahatların aparılması vacib məsələdir. Bu istiqamətdə Türkiyə Respublikasının təcrübəsinin tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilə bilər. Türkiyədə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal imkanlarının artırılması, bu sahə üzrə sığorta işinin həvəsləndirilməsi məqsədilə 2005-ci ildə “Tarım Sığortaları Kanunu” (Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası haqqında qanun) qəbul edilmişdir. Artıq qanunun qəbul edilməsinin növbəti ilindən başlayaraq 90 regionda pilot olaraq tətbiq edilməyə başlanmışdır. Türkiyə təcrübəsinə əsasən daha çox strateji əhəmiyyətli bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları təbii fəlakətlərdən sığortalanır və bu zaman hər bir region üçün fərqli sığorta tarifləri tətbiq edilir. Fermerlərə təbii fəlakətlər nəticəsində dəyən maddi ziyan Tarım Sığortaları Havuzu adlanan sığorta fondu tərəfindən qısa zamanda ödənilir. Fondun maliyyə mənbəyi olaraq sığorta şirkətləri tərəfindən kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlardan alınmış və fonda ödənilən sığorta haqlarından, sığorta müqavilələrindən hesablanmış sığorta

haqlarında dövlətin payı, eləcə də sığorta haqlarının investisiyasından əldə edilən gəlirlər, eləcə də büdcə vəsaitləri hesabına formalaşır.

Dünyada müxtəlif dövlətlərin sığorta təcrübələrini nəzərdən keçirərkən islam sığortası xüsusi maraq doğuran mövzulardan biridir. Belə ki, dünya maliyyə sistemində islam sığortası yüksək artım tempi ilə inkişaf etməkdədir və təkcə bir faktı misal çəkmək kifayət edər ki, qlobal maliyyə böhranı illərində islam sığorta sisteminə daxil olan təşkilatların əməliyyat həcmi illik 28% artımla müşahidə edilmişdir. İslam sığorta sistemi- təkaful qarşılıqlı əməkdaşlıq, yardım göstərmək əsasında hər hansı bir riskə münasibətdə maliyyə təminatını həyata keçirməklə yaradılmış bir sığorta sistemidir. İslam sığorta sisteminin tarixi 14 əsr əvvələ gedib çıxsa da ilk belə təşkilat müasir formada 1979-cu ildə Sudanda təsis edilmişdir. Bütün dünyada bir çox iri sığorta təşkilatları sırf islam sığorta sistemi əsasında fəaliyyət göstərməsə də, onların “təkaful pəncərələri” mövcuddur. Müasir anlamda, təkaful bir qrup sahibkarın hər birinin müəyyən məbləğdə pul vəsaiti qoyaraq, qarşılıqlı və könüllü yardım prinsipləri ilə, qrup üzvlərindən hər-hansı birinin məruz qala biləcəyi zərərli hadisələrdə maliyyə yardımını ala biləcəyinə imkan verən ümumi fond yaradılmasını nəzərdə tutan maliyyə mexanizmidir. Ölkəmizdə də islam sığorta sisteminin sığorta təşkilatlarının təcrübəsinə bir xidmət olaraq daxil edilməsi sığorta bazarında göstərilən xidmətlərə müxtəliflik verə bilər.

3.2. Kommersiya risklərinin sığortalanmasının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

Müasir dövrdə qlobal, makroiqtisadi miqyasda riskli situasiyada qeyri-müəyyənlik və təhlükəli halların artdığına görə idarəetmə funksiyalarını icra etmək və hadisələri proqnozlaşdırmaq da çətinləşir. Ona görə, idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi prosesi mürəkkəbləşir və bu səbəbdən həmin qərarlara olan inam da azalır. Risk şəraitində idarəçilik xərcləri də artır. Digər tərəfdən isə dünya təcrübəsi göstərir ki, risklərin hər hansı bir sferada idarə edilməsi həm də digər problemlərin həllinə,

iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu mənada risklərin idarə edilməsi yalnız itkilərin həmin sferada azalmasına deyil, həm də ümumi vəziyyətin yaxşılaşması üçün stimül rolunu oynamalıdır. Bir qayda olaraq, risklərin idarə olunması daha çox xətti funksiya ilə bağlı olur. Lakin, bir çox ölkələrdə bu mərkəzi aparatın fəaliyyətinə də daxil olur. Ona görə də burada riskləri xətti idarəetmə ilə mərkəzi aparat qaydasında idarə edilməsi bir-birilə əlaqələndirir. Və burada operativ qərarların qəbul edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Bir çox firma və şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi funksiyası ilə bağlı fəaliyyət onların maliyyə xidməti digər fəaliyyətilə əlaqələndirilir, bəziləri isə digər bölmələrə aid edilir. Risklər şəraitində idarəetmə prosesində iştirak edən menecer həm də maliyyə hesabatı ilə bağlı olur və risklər üzrə ekspert rolunu oynayır. Risklər şəraitində idarəetmə prosesi aşağıdakı problemləri əhatə edir:

Birincisi, mümkün ola biləcək potensial itkilərin yeni aspektdə öyrənilməsi və aşkara çıxarılması. Burada həm də itkilərin potensial səbəbləri və hər bir risk zonasında meydana çıxma biləcək itkilər ehtimalının öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir bölmələr üzrə sistemləşdirilmiş planlar və tədbirlər tərtib etmək, görmək lazımdır. Burada risk zonalar üzrə dəqiq informasiyaların toplanmasının, nəzarət qaydalarının, sənədlərinin dəqiqləşdirilməsinin, bu sənədlərdən istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır, ikincisi, itkilərin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi prosesidir. Bu qiymətləndirmədə itkilər ehtimalının və onun maliyyə nəticələrinin sistemli nəzərə alınması vacibdir. Burada risklərin təhlili və ölçülməsi hər bir risk zonası və aşkara çıxarılan hər bir itki növü, tipi üzrə kəmiyyət baxımından müəyyən edilməsi kimi işlər əsas yer tutur. Çünki bu həmin risklərin ünvanlı idarə edilməsini və həm də onun nəticələrini nisbətən dəqiq müəyyən etməyə və onun maliyyə problemləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. İkinci problem, risklərin maliyyələşməsi və onun üzərində nəzarətin aparılmasıdır. Burada hər hansı bir fəaliyyət sferasında kənarlaşma hallarının müəyyən edilməsi, risklərin azadılması və yaxud qarşısının alınması, əvvəlcədən risklərin gözlənilməsi hallarının yaxşılaşdırılması əsas yer tutur. Ona görə də bu, haqlı olaraq nəzarət edilən

risklər və itgilər adlandırılır. Üçüncüsü, problemin alqoritmik. sistemləşdirilməsi, variantların müəyyən edilməsi, özünü maliyyələşdirmə mexanizmlərinin hazırlanması və kompleks proqramın tərtib olunmasıdır. Burada paralel itkilərin sığortalınması problemi də meydana çıxır.

Risklərin idarə edilməsi özü-özlüyündə müstəqil bir prosesdir, çünki onun özünə xüsusi yanaşma qaydaları, metodları vardır. Lakin, bununla belə risklərin idarə edilməsini heç də ayrı-ayrı qurumların, təşkilatların, bankların və s. ümumi taktiki və strateji idarə edilməsi sistemindən təcrid olunmuş halda başa düşmək olmaz. Belə ki, risklərin idarə edilməsi menecmentin ümumi, universal qanun və prinsiplərinə, metodlarına zidd olmamalıdır [21]. Bu, həm də həmin təşkilatların sosial-iqtisadi məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğun gəlməlidir. Burada, həm də həmin təşkilatların normal fəaliyyət göstərmələri qaydaları, vahid strateji məsələlər, iqtisadi siyasət nəzərə alınmalıdır. Bu, o deməkdir ki, risklərin idarə edilməsi təşkilatların özlərinin idarə edilməsi sisteminin mühüm bir tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Problemlərin idarə edilməsinin özü riskli xarakter daşıya bilər. Ona görə də risklərin idarə edilməsində təşkilatların ümumi inkişaf strategiyası risklərin idarə edilməsinin yalnız səmərəli, əlverişli variantları ilə əlaqələndirilməlidir, adekvat olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, risklərin idarə edilməsi strategiyası və taktikası ilə təşkilatların məqsədi, missiyası və vəzifələri, ümumi strategiyası bütün hallarda həmahəng səciyyə daşımır. Bu isə nəticədə öz növbəsində nəinki mövcud, həm də, necə deyərlər, strateji risklərə səbəb olur. Bu müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Bəzən belə ola bilər ki, firma və şirkətlərdə istehsalın artması məhsulun realizasiyası, marketinqi ilə kifayət qədər əlaqələndirilməsin. Və yaxud onların iflasa uğraması qarşısının alınması üzrə çəkilən xərclər bəzən əldə ediləcək mənfəətdən çox ola bilər. Və yaxud onların strateji inkişaf proqnozları riskləri nəzərə almadan müəyyən edilir. Ona görə də burada obyektiv olaraq, neqativ nəticələr əldə edilir. Bu və buna bənzər halları araşdırmaq, dəqiqləşdirmək məqsədi ilə bir çox xarici ölkədə risklərin outsorsinq təşkilatları vasitəsi ilə idarə olunması qaydasından istifadə edilir, yəni bu iş kənar təşkilatlar tərəfindən icra edilir ki, buna da subpodrad adı verilmişdir. Amma əslində risklərin

outsorsinq idarə edilməsini bir cür xidmət növü kimi qiymətləndirmək olar. Bu xidmət forması firma və şirkətləri risklərin idarə edilməsi qayğısından azad edir. Lakin, outsorsinq risk idarəetmədə müsbət cəhətlərlə yanaşı mənfi cəhətlər də vardır. Bizcə, firma və şirkətlərin peşəkar, yüksək ixtisaslı işçiləri, mütəxəssisləri (mühəndisləri, texnoloqları, iqtisadçıları, menecerləri, rəhbər işçiləri və s.) mövcud olduğu şəraitdə belə xidmət formasına bir o qədər də ehtiyac olmazdı. Bunun mənfi cəhəti xüsusi olaraq zəif kadr bazasına, rəhbərlik aparatına malik olan təşkilatlarda özünü daha aydın şəkildə göstərə bilər. Heç kimə sirr deyil ki, respublikamızın özündə elə mühasiblər, maliyyəçilər, bütövlükdə təşkilatlar vardır ki, onların yerinə rüblük, illik hesabatları kənar adamlar (bəzən rəsmi, bəzən qeyri-rəsmi) icra edirlər. Belə halda risklərin idarə edilməsi həm iqtisadi, texnoloji və həm də mənəvi cəhətdən səmərəli olmur. Çünki hər hansı bir təşkilat özünün spesifik problemlərini özü daha dərindən dərk edir, nəinki hər hansı bir xidmət göstərən təşkilat, o cümlədən outsorsinq xidməti. Burada daxili auditor fəaliyyətinin, maliyyə nəzarətinin və mühəndis-texnoloji xidmətin müstəsna rolu vardır. Çünki hər hansı bir təşkilat ənənəvi olaraq nəyin hesabına, hansı səbəbdən xərclərin, itkilərin çox olmasını daha yaxşı anlayır, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində meydana çıxan ziddiyyətləri, prioritetləri və qeyri-prioritetli problemləri də daha dəqiq müəyyənləşdirə bilər. Çünki təşkilatın mütəxəssisləri, menecerləri gündəlik fəaliyyətlərində belə ziddiyyətli problemlərlə hər gün rastlaşırlar, bu haqda onlarda daha çox informasiyalar olur.

Risklərin proqnozlaşdırılmasında təşkilat rəhbərlərinin, menecerlərin, iqtisadçıların və s. işçilərin iqtisadi təfəkkür tərzinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki hər hansı bir fəaliyyətə başlamazdan əvvəl təşkilat rəhbəri və digər işçilər yalnız ənənəvi, qaydalı varinatlar haqqında deyil, həm də alteranliv varmarlar, gözlənilə biləcək, baş verə biləcək itkilər haqqında da düşünməli, götür-qoy etməlidir. Və buna uyğun olaraq, birinci növbədə hal-hazırda və gələcəkdə mövcud ola bilən qeyri-müəyyənliklərin azadılması haqqında düşünməlidir. Çünki qeyri-müəyyənliklər bərabər şərait daxilində istər indiki, və istərsə də gələcək risklərin

əsasını təşkil edir, Hər hansı bir fəaliyyət, əməliyyat növündən baş verə biləcək itkiləri azaltmaq və yaxud aradan qaldırmaq, üçün əvvəlcə, birinci növbədə onu törədən qeyri müəyyən situasiyaları araşdırmaq təhlil etmək lazımdır. Bəzən əksinə olur. Risklər dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarından sonra firma və şirkətlər, banklar, dövlət orqanları bu haqda düşünür, tədbir görməyə çalışırlar. Əlbəttə, əgər artıq risk baş vermişsə onu araşdırmaq lazımdır. Lakin bu əvvəlcə, preventiv, qabaqlayıcı qaydada aparırsa daha səmərəli olar. Beləliklə, gələcək risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi doğrudan da son dərəcədə vacibdir. Əlbəttə, risklərin gələcək proqnozunu vermək üçün həmin fəaliyyət növünün öz məzmununu sistemli halda dərk etmək lazımdır. Bunun üçün dərin təfəkkürdən başqa, həm də peşəkar biliyə malik olmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, burada bərabər şərait daxilində rəhbər işçinin, mütəxəssisin uzun illərdə topladığı təcrübənin, şəxsi intuisiyanın da müəyyən rolu vardır. Lakin burada ən başlıca məsələ proqnozların verilməsinin elmi metodudur. Burada informasiyanın, aprior məlumatların dəqiqliyi, habelə firma və şirkətlərin antirisk tədbirlərinin mövcud vəziyyətə adekvatlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əslində antirisk tədbirlərinin özü də dəqiq məlumatlara, səliqə məntiqə əsaslanmalıdır. Burada yalnız riyazi-statistik, dinamik məlumatların proqnozlar üçün mücərrəd şəkildə verilməsi, hazırlanması kifayət deyildir. Bizcə burada mövcud və baş verə biləcək iqtisadi proseslərin situasiyalı təhlili və idarəedilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bunun üçün, birinci növbədə rəşional menecment, idarəçilik konsepsiyası, davranışı vacibdir. Ona görə də baş verəcək hər hansı bir itkinin məqsədli qaydada idarə olunması da vacibdir. İdarəetmədə istər əldə ediləcək mənfəətin, gəlirlər məbləğinin və istərsə də itkilərin miqdarı, strukturu da nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, informasiyanın tam dəqiqliyi, qeyri müəyyənliyin olmaması özü-özlüyündə hələ risklərin aradan qaldırılması demək deyildir. Bu cəhətdən heç də K.V.Baldin və S.N.Vorobyova ilə razılaşmaq olmaz, Məsələn, onlar yazırlar: «Tam və dəqiq informasiyalar qeyri müəyyənliyi aradan qaldırır və ona görə də risklərin mövcud olmasının zəruri şərtlərini aradan qaldırım. Əlbəttə informasiyanın dəqiqliyi, səhihliyi

müəyyənlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin əgər iqtisadi proseslərin, qiymətli kağızlar bazarında və digər sahələrdə və proseslərdə baş verən və baş verə biləcək əməliyyatlar, sövdələşmələr və s. öz təbiəti etibarını ilə qeyri-xətti, spontan xarakter daşıyarsa bizim onlar haqqında informasiya məlumatlarımız həmin xaotik halların aradan qaldırılması üçün qarantıya ola bilməz. Olsa olsa xaotik hadisələr, proseslər haqqında biliyimiz hardasa onların müəyyən yol verilən həddə çatmasına kömək edə bilər. Bu köməklik, informasiyanın belə əhəmiyyəti özünü bir çox istiqamətlərdə göstərə bilər: 1. İnformasiyalar əsasında bu və ya digər əməliyyatlara başlamağın tez və gec olmasının və yaxud vaxtından əvvəl başlamağın qərara alınması. 2. İdarəçilik qərarının özünün əsaslandırılması və onun antirisk, anliböhran səciyyə daşması. 3. İqtisadi əməliyyatların özünün şəffaflığının təmin edilməsi. 4. Riskli situasiyaların aynan əməliyyatlar və digər iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə tədqiq edilməsi, araşdırılması. 5. Riskli situasiyalar sistemində ən kritik nöqtələrin tapılması, müəyyən edilməsi. 6. Bütün bunlar əsasında ayrı-ayrı əməliyyatlar, fəaliyyət növləri üzrə və bütövlükdə, məcmuu halda firma və şirkətlər, ayrı-ayrı təşkilatlar, banklar və s. üzrə risk potensialının aşkara çıxarılması, müəyyən edilməsi. Bütün bunlar riskləri törədəni və yaxud da törədəcək amillərin (obyektiv, subyektiv) özünün sinergetik, sistemli və çoxcəhətli araşdırılmasını zəruri edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, istər subyektiv və istərsə də obyektiv risklər onların məzmunundan və xarakterindən asdı olaraq proqnozlaşdırma və idarə olunma səviyyəsinə görə də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Bu mənada bizcə idarə olunmaqlılığı hətta risklərin mühüm meyarı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu mənada bizə elə gəlir ki, kompyüterlərdə hər bir risklərin özlərinin nomenasiyalı-identifikasiyalı kodlarının əks etdirilməsi önəmli olardı. Bu nomenasiya-identifikasiyada obyektiv və subyektiv amillər və onların tərkib hissələrini müəyyən istiqamətdə qruplaşdırılsa daha önəmli olar. Çünki belə olduqda informasiyaları risk baxımından bir-birindən daha dəqiq ayırmaq mümkün olar. Məsələn, belə ayırma, həddəqoyma bir sıra istiqamətlərdə də, o cümlədən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılsa daha məqsədə uyğun olar: 1. Bütövlükdə obyektiv amillər üzrə; 2. Bütövlükdə subyektiv amillər üzrə; 3.

Mənfəətə, gəlirə, iqtisadi artıma səbəb ola biləcək işgüzar risklər üzrə; 4. İtkilərə, zərərə səbəb ola biləcək risklər üzrə; 5. İnvestisiya risklər üzrə; 6. İstehsal risklər üzrə; 7. Kommersiya risklər üzrə; 8. Maliyyə risklər üzrə; 9. Kredit risklər üzrə; 10. İdarə oluna bilən risklər üzrə; 11. İdarə oluna bilməyən risklər üzrə; 12. ayrı-ayrı əməliyyatlar və fəaliyyət növləri üzrə və s. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə nomenasiya-identifikasiya yalnız iqtisadi situasiyaları öyrənmək, idarəetmə baxımından deyil, həm də həmin nomenasiyalar üzrə müvafiq, uyğun proqnozların aparılması baxımından da son dərəcədə vacibdir. Çünki burada ayrı-ayrı nomenasiyalar üzrə eynicinsli, bir-birinə uyğun gələn prosesləri öyrənmək və müəyyən nəticə çıxartmaq mümkündür. Həm də burada bütün səbəbləri araşdırıb yekun qiymət vermək üçün əsaslı məlumatlar əldə edilmiş olur. Burada həm də risklərin meydana çıxma imkanlığı (ehtimalı), təhlükə yaratmaq dərəcəsi ilə bir-birilə müqayisə etmək baxımından da bu qaydalı yanaşma əlverişlidir. Həm də ona görə ki, hər bir risk növü müəyyən proqnozlaşdırma qaydasını, metodunu nəzərdə tutur, həm də onların müxtəlif neqativ nəticələri olur, həm də müvafiq daşıyıcıları, məsuliyyət dərəcəsi olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, doğrudan da proqnozlaşdırılma məqsədli tədqiqat tələb edir və müvafiq idarəçilik qərarları ilə şərtləşir, tamalanır. Qərribə də olsa risklərin, həm də psixoloji tərəfləri, sosial məzmunu da olur. Bir sözlə, risklərin menecmenti, idarəedilməsi onların meydana gəldiyi bütün səviyyələrdə müəyyən konseptuallığa, məqsədyönlü və əsaslanır və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin sistemli təhlilini tələb edir. Bu baxımından bəzi fəaliyyət növləri öz təbiəti etibarilə əvvəlcədən riskli hesab olunur. Nəinki ayrı-ayrı əməliyyatlar və yaxud fəaliyyət növləri, bundan asılı olaraq bütövlükdə təşkilatın özü də riskli təşkilat hesab ola bilər. Yəni risklərin ehtimalılığı daha çox özünü göstərə bilər. Bəzən risk ehtimalı o qədər böyük olur ki, hətta heç bir tədqiqat aparmadan da onu görmək, hiss etmək mümkündür. Lakin, bu o demək deyil ki, riskləri kəmiyyət cəhətdən ölçmək lazım deyildir. Əksinə, riskləri kəmiyyətcə müəyyən etmək, onları statistik metodla aqreqasiya etmək proqnozların dəqiqliyi baxımından vacibdir. Belə olduqda risklərin azalması və yaxud çoxalması və yaxud stabil qalması qanuna uyğunluğunu

öyrənmək də xeyli dərəcədə asan olur. Bu, həm də riyazi-statistik, iqtisadi mühakimələr aparmağı, risk problemi üzrə ekspert qiymətləndirməni icra etməyə, bu prosesləri modelləşdirməyə və nəhayət daha dolğun, elmi konseptual nəticə çıxarmağa imkan verir. Bütün bunlar maliyyə aktivlərinin və passivlərinin, qiymətli kağızların dəyərinin, məzənnəsinin analitik təhlilini də ehtiva edir. Əlbəttə, bunların hamısı müəyyən informasiyalarla, informasiya axınları ilə, bazar konyukturası ilə əlaqələndirilməlidir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi həyatda inzibati-amirlik sistemindən demokratik dəyərləri özündə əks etdirən və bazar münasibətlərinə xas qanunauyğunluqlar əsasında formalaşan sistemə keçid prosesi baş vermişdir. Azad bazar münasibətlərinin bərqərar olması ilə mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana çıxması, xarici aləmlə yeni ticarət əlaqələrinin yaranması, kapitalın hərəkətində maneələrin aradan qalxması sahibkarlara əlverişli biznes mühiti üçün zəmin yaratmışdır. 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə siyasi sistemin müəyyən edilməsi, nəticədə dövrün reallıqlarına uyğun təsərrüfat formasının müəyyənləşdirilməsi və yaradılması zəruri prosesə çevrilmişdir. Keçid dövründə sahibkarlığın inkişafında meydana çıxmış problemlərin analizinin aparılması bu istiqamətdə gələcək perspektivdə risklərdən qorunmaqda mühüm rola malikdir. Ölkəmizdə kommərsiya ənənələrinin meydana çıxmasında bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi inkişaf proseslərini 2 hissəyə - 1995-ci ilə qədər olan dövr və ondan sonrakı dövrə ayırmaq daha düzgün olardı. Belə ki hər bir mərhələyə xas olaraq sahibkarlığın inkişaf meyillərinə təsir göstərən faktorlar əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, birinci mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf göstəriciləri mənfi tendensiya ilə ifadə olunur, ÜDM-nin həcmi hesabla hər il orta hesabla 16% azalırdı, inflyasiya həmin dövr üçün ən yüksək həddə çatmış, beynəlxalq ticarətin dövriyyəsi yarıya qədər azalmış, hətta siyasi və iqtisadi sabitliyin pozulması ilə əlaqədar olaraq 1994-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına heç bir investisiya yatırılmamışdır. Belə vəziyyətdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində hər hansı mülahizə irəli sürmək mümkün deyildir. Bu dövrdə kommərsiya ticarət fəaliyyəti ilə məhdudlaşmış, istehsal sahələri yox

səviyyəsində olmuşdur. 1994-cü ildə etibarən bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirmək məqsədilə əhəmiyyətli strateji qərarlar qəbul edilməyə başlandı. Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların fermerlərə verilməsi ilə keçmiş SSRİ məkanında ilk olaraq torpaq islahatı həyata keçirildi. Bu kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Eləcə də geniş miqyaslı özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklikləri təmin edildi və bazar iqtisadiyyatında liberal dəyərlərin bərqərar olması istiqamətində əhəmiyyətli bir addımlar atıldı. Liberal dəyərlərin iqtisadiyyatda hakim olması ilə bazar münasibətlərinin yaradılması, maliyyə-kredit siyasətinin, bank sisteminin formalaşdırılması, aqrar sahədə aparılmış islahatlar, özəlləşdirmə dalğası ölkədə sahibkarların bir sinif kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Artıq 1996-cı ildən başlayaraq ÜDM-nin göstəriciləri artmağa başlamış 1998-ci ildən etibarən ildə 10% olmaqla müsbət dinamika müşahidə edilmişdir. Aparılmış islahatlar nəticəsində kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 700 minə ötmüş, özəl sektorun ÜDM-da ifadəsi 85%-i, məşğulluq göstəricisində ifadəsi 80%-ə çatmışdır. Bununla belə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkil edilməsində, inkişafında daxili və xarici faktorlar mühüm təsir göstərir. Bu zaman xarici aləmin təsirlərinin miqyası, mahiyyəti ilə yanaşı kommertiya subyektinin özünün daxili strukturu da vacib rol oynayır.

Təbii ki, ilk növbədə kommertiya subyektinin meyarlara görə bölgüsünü nəzərdən keçirmək lazımdır. “İri, orta və kiçik sahibkarın müəyyən edilməsi qaydaları” haqqında Nazirlər Kabinetinin 2015 –ci il 5 iyun 215 nömrəli qərarına əsasən kommertiya subyektləri Cədvəl 3.1-də göstərilən meyarlara görə təsnif edilmişdir:

Cədvəl 3.1. Kommertiya subyektlərinin meyarlar üzrə bölgüsü.

Kommertiya subyektlərinin kateqoriyası	İşçilərin orta siyahı sayı (nəfər)	Kommertiya subyektlərinin illik gəliri (AZN)
Kiçik sahibkar	25	120 min

Orta sahibkar	25-125	120 min-1250 min
Iri sahibkar	125-	1250 min -

Mənbə: Disertasiya müəllifinin şəxsi araşdırması

Meyarlar baxımından kommersiya subyektlərinin risklərlə üzləşmə faktları əsaslı dərəcədə fərqlənir. Orta və iri kommersiya sahəsində inhisarçılıq meylləri güclü olduğundan bu istiqamətdə rəqabət aparmaq bazara yeni daxil olan subyektlər üçün nisbətən çətinlik yaranır. Nisbətən kiçik kommersiya subyektlərinin fəaliyyətləri üçün inhisarçılıq meylləri güclü təsir göstərməsə də bazar şəraitində azad rəqabətin mövcudluğu həmin subyektlərdən güclü menecerlik və marketinq qabiliyyəti tələb edir. Həmçinin bazarda ən ucuz və keyfiyyətli mal, yaxud xidmət təşkil edən müəssisə daha davamlı inkişaf göstəricilərinə malik olur. Ölkədə 2006-cı ildə rəqabət məcəlləsinin layihəsi hazırlanıb Milli Məclisdə oxunuşa çıxarılsa da hələ də qəbul edilməmişdir. Məhz bu məcəllə ölkədə azad sahibkarlığın və əlverişli investisiya mühitinin yaranmasında mühüm rola malik normativ akt hesab edilə bilər. Məhz inhisarçılıq meyllərinin güclü olması, süni bürokratik əngəllər ölkə reallığında sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə risk yaradan amillərdir. Azərbaycanda anti-inhisar fəaliyyəti haqqında qanun olsa da bu sahədə effektiv nəzarət-cəza tədbirlərinin görülməsinə ehtiyac vardır.

Bununla yanaşı ölkədə biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində lazımı texniki yardım institutları yaradılmış, kommersiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq edilən vergilərin azaldılması sahəsində tədbirlər icra olunmuş, mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi azaldılmışdır ki, bu kommersiya institutunun güclənməsinə əsaslı təsir göstərmişdir. Aqrar sahədə icra edilən islahatların mütəmadi olmasını reallaşdırmaq məqsədilə ölkə rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmiş fərman və sərəncamlar nəticəsində fermerlərin 9 növdə vergi və ödəmələrdən azad edilməsi aqrar sektorun inkişafına dəstək verməklə yanaşı fermerlər üçün böyük və əhəmiyyətli imkanları yaratmışdır.

Kommersiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, ölkədə sərfəli kommersiya mühitinin formalaşdırılması məqsədilə qəbul edilən dövlət proqramları elektron

formada kommersiya subyektlərinin qeydiyyatının aparılması, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi, investisiyaların cəlb olunması, sahibkarların müflisləşmədən qorunmasını təmin etməkdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Sahibkarların maliyyə risklərindən qorumaqda, sərfəli şərtlərlə kredit əldə etməsi işinin təşkilində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu mühüm rol oynayır ki, bu Fond tərəfindən 2017-ci ilin yanvar-sentyabr ayı ərzində 1270 kommersiya subyektinə 96496.4 min AZN güzəştli şərtlə kredit ayrılmış, 3881 yeni iş yeri açılmışdır. Son illər bu təşkilatın dəstəyi ilə 2 milyard AZN dəyərində pul vəsaiti güzəştli şərtlərlə sahibkarlara verilmiş və kənd təsərrüfatının və sənaye müəssisələrinin inkişafına yönəldilmişdir [36].

Sahibkarlığın inkişafına dəstək verən faktorlardan ən əhəmiyyətlisi, təbii ki, neft sektorunun inkişafı ilə bağlı olaraq bu istiqamətdə kommersiya fəaliyyətinin genişlənməsi, eləcə də ölkəyə xarici valyutanın daxil olması ilə ölkənin maliyyə ehtiyatlarının artması nəticəsində sahibkarlığın inkişafına maliyyə ayırmalarının artırılmasıdır. Neft gəlirləri ölkədə iqtisadiyyatın şaxələnməsinə təsir göstərməklə, digər sahələrdə kommersiya fəaliyyətinin davamlı inkişafına zəmin yaradır. Məhz Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxış imkanlarının genişlənməsi ilə ölkəyə valyuta axını intensivləşmiş, nəticədə ölkədə kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayında artım tempi müşahidə edilmişdir. Bununla belə ölkə iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsi kimi neft sənayesinin çıxış etməsi, ÜDM-nin formalaşmasında neft gəlirlərinin əhəmiyyətli yer tutması neft qiymətlərinin mütəmadi dəyişməsi fonunda büdcə kəsiri, ticarət balansının pozulması hallarına səbəb olmaqla son olaraq kommersiya subyektlərinin ticarət və istehsal fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Ölkədə 2015-ci ilin sentyabr ayı üzrə ümumilikdə iqtisadiyyatda 3,7 faiz, qeyri – neft sənaye sahələri üzrə 10 faizdən çox, sənaye istehsalı üzrə 2,1 faiz artım müşahidə edilmişdir və ÜDM-in təxminən 70 faizinə bərabər olmuşdur [35]. Neftin qiymətlərinin 2015-ci ildən etibarən düşməsi nəticəsində kommersiya subyektləri maliyyə böhranı riski ilə qarşılaşmış, bir çox müəssisələr, xüsusilə neft sənayesi ilə bağlı, maliyyə-kredit fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyətlərinə son

qoymaq məcburiyyətində qalmışlar. Artıq 2016-cı ildə sənaye istehsalı cəmi 0,6% artmış, qeyri-neft sənayesi 2,4% artmışdır və bu da əvvəlki illə müqayisədə çox aşağı artım göstəricisi idi [35]. Maliyyə böhranı şirkətlər qarşısında anti-böhran idarəetmə sistemlərini inkişaf etdirmək vəzifələri qoymuşdur. Cədvəl 3.2-də ÜDM-da qeyri dövlət payının göstəriciləri göstərir ki, 2009-cu il qlobal maliyyə böhranı kommersiya subyektlərinin ÜDM-də payına əsaslı dərəcədə təsir göstərmişdir.

Cədvəl 3.2. Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, faizlə [35]

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Ümumi daxili məhsul cəmi	81,0	84,0	84,5	81,2	81,7	82,5	81,5	82,5	81,9	81,2	83,7
Sənaye	87,5	90,3	89,9	85,9	87,4	88,1	87,3	87,4	86,1	83,0	87,6
Tikinti	81,8	77,3	87,0	76,1	72,0	75,3	76,0	84,5	84,3	84,5	86,8
Kənd təsərrüfatı	96,9	99,4	99,0	99,2	99,7	99,3	99,4	99,4	99,8	99,8	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,3	99,0	99,1	99,0	99,2	99,7	99,7	99,8	99,8	99,6	99,6
Nəqliyyat	46,1	76,8	82,0	75,4	75,3	78,1	77,7	77,1	78,5	81,7	82,8
Rabitə	79,6	80,3	72,9	80,4	78,6	76,3	76,6	76,8	80,0	81,0	80,5
Sosial və sair xidmətlər	43,8	40,3	31,7	48,8	47,0	49,4	49,1	51,5	55,2	57,8	58,0

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı- www.statistics.gov.az

Şirkətin dayanıqlı olaraq risklərdən müdafiəsi, gələcəkdə baş verəcək böhranlardan müdafiəsi məqsədilə bir neçə prinsipə əməl edilməlidir.

1. Fəaliyyət istiqamətlərinin diversifikasiyasının aparılması. Müəssisə

özfəaliyyətlərini regionlar, məhsullar, istehlakçılar, maliyyələşmə, təchizatçılar üzrə diversifikasiya edə bilər. Bu addım istehsal göstəricilərinin artması hesabına edilən qənaət ehtiyatlarına münasib olaraq atılmalıdır.

2. Pessimist ssenarinin nəzərdən keçirilməsi. Müəssisənin hansı səviyyədə böhrana davam gətirə biləcəyini öyrənmək üçün ekspertlərin cəlb edilməsi yolu ilə pessimist ssenari hazırlana bilər. Böhran vəziyyətində müəssisənin idarə edilməsi üçün müvafiq planların olmasını və onların təcrübədə sınaqlanmasını təmin etməlidir.

3. Etimad və etik standartlara əməl edilməsi. Müəssisəni idarə edənlər sakit vaxtlarda ona olan etimadı və inamın artmasına çalışmalıdır. İşgüzar etik standartlara əməl edilməsi böhran zamanı şirkətin ayaqda dura bilməsi üçün kənardan dəstəyin göstərilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Çünki böhran zamanı bu etimadı qazanmaq əlavə maliyyə və texniki imkanlar tələb etdiyindən mümkün olmur.

Mükəmməl təşkil edilmiş korporativ idarəetmə müəssisənin üzləşə biləcəyi mənfi təsirlərin qarşısını almaq və ya fəlakətə çevrilməsinə yol verməmək imkanını reallaşdırır. Mükəmməl korporativ idarəetmənin bütün tip böhranların qarşısını ala bilməsi mümkünlüyünü iddia etmək düzgün olmazdı. Ancaq yaxşı təşkil edilmiş və işləyən idarəetmə orqanı aşağıdakı addımları atmaqla müəssisənin risklərini nisbətən minimal səviyyəyə endirə bilər [23.s.25-29]:

1. Müəssisə üçün strategiya qurularkən mümkün risk iştahasını yəni, şirkətin qəbul edə biləcəyi riskin maksimal səviyyəsi müəyyən etmək. Məsələn, investisiya bankı üçün bu göstəricinin səviyyəsi pərakəndə bankçılıqla məşğul olan bankın səviyyəsindən fərqli olacaqdır.

2. Risklərin idarə edilməsi sisteminin işləməsinə nəzarət etmək.

3. Yaxınlaşmaqda olan böhranın xarakterik cəhətlərini müəyyən etmək üçün xarici şərait və şərtləri öyrənmək və bazarda aparıcı tendensiyaları başa düşmək.

4. Antiböhran planlarının hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi.

5. Ən optimal qərarların təklif edilməsi, eləcə də panikanın qarşısının alınmasında liderlik göstərmək.

6. Kənar maraqlı şəxslərdə, xüsusilə investorlar və bazarın maraqlı iştirakçılarında müəssisənin gələcəyi barədə əminlik yaratmaq.

Neft qiymətləri kəskin şəkildə düşdükdən sonra Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə təhlili göstərir ki, böhranın ən çox təsir göstərdiyi sahələrdən biri məhz bank sektorudur. Azərbaycanın kommersiya bankları hələ qlobal maliyyə böhranı başlamamışdan öncəki 1 il ərzində xarici borclanmanı 3 dəfə artıraraq xaricdən 2.5 milyard dollar həcmində borc cəlb etmişdirlər. Götürülən borcların böyük əksəriyyətinin qısa müddətli kreditlər təşkil etdiyindən kommersiya bankları böhran başladıqdan sonra həmin borcları geri ödəməyə məcbur olmuşdur. Böhrana qədər olan müddətdə kommersiya bankları 1.2 milyard dollar həcmində borcu geri qaytara bilsələr də, böhran dövründə daha 1.3 milyard dollarlıq kreditin qaytarılması lazım idi. Qeyd olunan borclanma səviyyəsi və xüsusilə də əhalinin banklardan əmanətlərini geri götürməsi nəticəsində banklara yerləşdirilmiş əmanətlərin həcmində müsahidə edilən kəskin azalma ilə əlaqədar olaraq banklar fəaliyyətlərini əvvəlki səviyyədə bərpa edə bilməmişdir. Qlobal maliyyə böhranı başlamamışdan əvvəl qeyri-neft Ümumi Daxili Məhsulun 70%-nin maliyyə sektorunun payına düşdüyünü nəzərə aldıqda, bank sektorunda yaranan problemlərin qeyri-maliyyə sektorundakı mənfi təsirlərə gətirib çıxardığını da müəyyən etmək olar. Bankların, maliyyə təşkilatlarının xarici antiböhran tədbirləri, onların risklərdən müdafiəsi birbaşa surətdə dövlət tərəfindən maliyyə-kredit sahəsində aparılmış siyasət çərçivəsi ilə məhdudlaşır.

Azərbaycanda iqtisadi sahədə, xüsusilə kommersiya sferasında aparılan təhlil nəticəsində keçid dövrünün xüsusiyyətləri fonunda ölkə iqtisadiyyatının və ölkə müəssisələrinin böhran vəziyyəti zamanı aşağıdakı mənfi aspektlərini göstərmək olar:

- 1.** Böhran zamanı maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi sahibkarlar üçün uğurlu fəaliyyət imkanları, məhsul satışı, istehsalın təşkili, maddi-texniki təminatının təşkili baxımından inamsızlığa gətirib çıxardır.
- 2.** Daim gözlənilən inflyasiya templəri, ölkədə inkişafın ləngiməsi müəssisələrin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmir və kifayət qədər çevik kredit

siyasəti, bəzən isə yüksək qiymətlərin son istehlakçı üçün uyğun olmaması meylləri müşahidə edilir. Qiymətlərin azalması isə istehsalın genişləndirilməsini stimullaşdırır. Ümumiyyətlə böhran zamanı əsaslandırılmış qiymət siyasətinin müəyyən edilməsi zəruri olduğu qədər də olduqca çətin qərar verilən bir prosesdir.

3. İqtisadiyyatda inhisarlaşdırma meylləri rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını çətinləşdirir. Bu zaman müəssisələr müflis olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığından yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün qiymətlərin artırılmasına gedirlər ki, bu da müəyyən qədər olsa belə müəssisənin həyat fəaliyyətini uzadır. Ümumiyyətlə böhran zamanı həm dövlət büdcəsindən formalaşan, həm də dövlət sifarişli ödəmələrlə maliyyə vəziyyətini tənzimləyən müəssisələrin böhrandan daha az ziyanla çıxmaq ehtimalları yüksək olur.

4. Kadr potensialının kifayət etməyən hazırlıq səviyyəsi və müəssisələrin idarəetmə sistemində işləyən menecerlərdə bazar şəraitində iş təcrübəsinin yoxluğu, rəqabət şəraitində müəssisənin struktur bölmələrinin sərbəst fəaliyyətinə yönəldilmiş effektiv təşkilat idarə sisteminin yoxluğu böhran dövründə özünü daha qabarıq göstərmişdir. Köhnə üsullarla idarəetmə mexanizmi, bəzi müəssisələrdə xətti-funksional komanda, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə strukturu böhran zamanı tez-tez dəyişən situasiyada bazarlarda baş vermiş risklərə dərhal cavab verə bilmir. Bu amil mövcud vəziyyətin düzgün analizini aparmaqda çətinlik yaratmaqla bazarlarda adekvat idarəetmə qərarlarının dərhal qəbul edilməməsi ilə nəticələnmişdir.

5. Müəssisələrin böyük əksəriyyətində əsas istehsal vasitələrinin və metodlarının fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi böhran vəziyyətində özünü daha qabarıq formada göstərmişdir. Bu vəziyyət, istehsal xərclərinin yüksək səviyyəsini səciyyəvi etməklə borcunu ödəməkdə çətinlik çəkən müəssisələrdə gəlirin azalmasına və müəssisələrin saxlanması üçün böyük xərclərin meydana çıxmasını şərtləndirir.

Qeyd olunanlardan irəli gələrək iqtisadi böhran zamanı müəssisələrin borcunu ödəyə bilməməsinin ümumi səbəbləri kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

1. Məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması;
2. Məhsulun satışı zamanı gəlirin vaxtında daxil olmaması;

3. Sifariş edilmiş, amma məhsul üçün ödənilməmiş borc, təchizatçılar və digər partnyorlar, eləcə də müəssisənin işçi heyəti qarşısında müəssisənin borclarının artmasına gətirib çıxarır;

4. Müəssisədə enerji daşıyıcıları və kommunal xidmətlər üçün ödənişlərin, istifadə olunmayan əmlaka görə vergilərin ödənişi ilə əlaqədar maliyyə yükünün olması.

Kommersiya subyektlərinin son zamanlar üzləşdiyi problemlərdən biri də marketing fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu problemlər isə ilk növbədə müəssisənin daxili mühitindən, qərar qəbul edən personalın peşəkar keyfiyyətlərindən irəli gəlir. Doğrudur, bu sahədə də əslində dövlət tərəfindən icra edilən tədbirlər sahibkarların bazara çıxış əldə etməsində risklərlə üzləşməkdən müəyyən dərəcədə qoruyur. Məsələn, bölgələrdə, demək olar ki, bütün iqtisadi rayonlarda soyuducu anbarların tikilməsi fermerlərin məhsulunun əldə xarab olmasının qarşısını almaqla daha əlverişli bazara çıxışın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bununla belə kommersiya subyektlərinin düzgün marketing siyasəti təşkil etməsi bilavasitə müəssisənin daxili siyasətindən, kadr potensialından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində bu gün aktualıq kəsb edən məsələ sahibkarların bilik və bacarıqlarının artırılması, onlara məsləhət xidmətlərinin təşkili, innovativ xidmətlərin göstərilməsi, eləcə də beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi ilə kommersiya subyektlərinin risklərdən etibarlı qorunmasını təmin etməkdir. Qlobal bazarlarda gedən proseslər göstərir ki, innovativ struktura sahiblənən sahibkarlar daha rəqabətə davamlı fəaliyyət nümayiş etdirirlər. Ölkəmizdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, müxtəlif seminarların təşkil edilməsi sahibkarların ixtisasartımına, onların idarəetmə qabiliyyətlərinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Məsələn, 2007-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı Biznes Tədris Mərkəzi, Almaniyanın Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin (GİZ) dəstəyilə müxtəlif kursların fəaliyyət göstərməsi bu istiqamətdə müsbət addımlar olsa da regionlarda peşəkar konsaltinq xidmətlərinin təşkilinə hələ də zərurət vardır.

Ölkə reallığında sahibkarlar üçün risk yaradan digər amil müxtəlif bürokratik

əngəllər, əsassız yoxlamalar ola bilər. Bu cür halların davamlı olması bir çox hallarda sahibkarları fəaliyyətə son qoymağa məcbur edir. Son illərə qədər sahibkarların əsassız yoxlamalara cəlb edilməsi daha intensiv xarakter daşırsa da hazırda bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, imzalanmış fərman və sərəncamlar sahibkarların fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi yaratmaqla yanaşı, onların liberal bazar dəyərlərindən maksimum yararlanmasına şərait yaratmış, sahibkarlığın inkişafına, onların hüquqlarının qorunmasına dəstək vermişdir. Dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış “Kommersiyada xüsusi razılıq tələb edən formalarının sayının azaldılması, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və şəffaflığın artırılması haqqında” fərman bu istiqamətdə dövlət siyasətinin icra edilməsinə xüsusi dəstək verməklə korrupsiya hallarının azaldılmasında əhəmiyyətli addım olmuşdur. Hazırda kommersiya subyektlərinin aidiyyəti dövlət təşkilatları tərəfindən yoxlanması müvəqqəti olaraq dayandırılsa da bu sahədə davamlı tədbirlərin icra edilməsinə zərurət hər zaman aktuallıq kəsb edir.

Ümumilikdə, kiçik və orta biznes sahəsində sığorta haqlarının yığılı, eyni zamanda baş vermiş sığorta hadisələri ilə əlaqədar ödənilmiş sığortanın həcmi heç də ürəkəçən səviyyədə olmamışdır. Bu baxımdan, həmin Qanunun fəaliyyət göstərdiyi müddətdə dövlət və sığorta qurumları tərəfindən biznes istehsalçılar arasında düzgün təbliğ işinin aparılması çox vacib idi. Belə olduğu təqdirdə, kənd təsərrüfatından daxil olan sığorta haqları xeyli yüksək ola bilərdi. Eyni zamanda, bu sahə üzrə beynəlxalq təcrübəsi yaxından öyrənərək mövcud qanunvericiliyə zəruri düzəlişlərin edilməsinə də ehtiyac yaranmışdır.

Bu istiqamətdə xarici ölkə təcrübələri böyük maraq doğurur. Bu təcrübədən yetərli səviyyədə istifadə edilməsi nəticəsində milli aqrar sığorta bazarının inkişafına nail olmaq mümkündür.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına güclü marağın yaradılması yolu ilə kiçik və orta biznes sahəsinin ardıcıl inkişafına nail olunması, kiçik və orta biznes sahəsinin istehsalçılarının hüquq və mənafelərinin qorunması məqsədilə verilən dövlət təminatının daha da gücləndirilməsi, aqrar sığorta

fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi, habelə gözlənilməz təbii fəlakətlər, o cümlədən yanğın, dolu, sel, daşqın, şaxta vurmaları və digər bədbəxt hadisələr zamanı aqrar sahibkarların əmlakına vurulan zərərlərin əvəzinin ödənilməsi zamanı çəkilən büdcə xərclərinin azaldılması və bu sahədə görülən işlərin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- kiçik və orta biznes sahəsinin iqtisadiyyatın və bu sahədə aparılan sığorta işinin səmərəliliyinə və ardıcıl inkişafına nail olunması məqsədilə xarici ölkələrin, xüsusən Türkiyənin bu sahə üzrə təcrübəsinin yaxından öyrənilməsi;

- ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan şəxslərə verilən dövlət dəstəyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə, «Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əlavə və dəyişikliklərin edilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması zamanı, hesablanmış sığorta haqqının büdcə vəsaiti hesabına ödənilən hissəsinin 25%-dən ən azı 50%-dək artırılması kiçik və orta biznes sahəsinin sığortanın əsas mahiyyətini kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan vətəndaşlara dərinlən aşılamaq məqsədilə, ölkədə fəaliyyət göstərən və sığortanın qeyd olunan növünü aparan qurumlarla birgə olaraq, kütləvi informasiya vasitələrində geniş təbliğat və izahat işlərinin aparılması və s. Göründüyü kimi, kiçik və orta biznes sahəsinin kooperasiyaya əsaslanan səmərəli istehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün maliyyə sisteminin bütün elementləri təkmilləşdirilməlidir. Lakin bu proseslərdə maliyyə şəffaflığa və nəzarətin sisteminin təmin edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu sistemə cəlb edilən bütün maliyyə vəsaitlərinin — dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət və qeyri-dövlət fondlarının, ümumiyyətlə dövlətin bütün maliyyə resurslarının təyinatı üzrə istifadə olunmasına səmərəli nəzarəti keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəltməyə şərait yarada bilər.

Maliyyə şəffaflığı və transperetliyi, kiçik və orta biznes sahəsinin sahənin maliyyə-kredit təminatının səmərəliliyini təmin etmək vasitəsidir. Bazar iqtisadiyyatı və tətbiq edilən maliyyə nəzarəti bir-birinə alternativ deyildir.

NƏTİCƏ

Kommersiya banklarının bazar riskləri və onların idarə edilməsi mövzusunda aparılan tədqiqat işləri aşağıdakı nəticələri çıxartmağa imkan vermişdir:

Müasir dövrün ən kəskin problemlərindən biri makroiqtisadi inkişafın innovasiyalı modeli ilə firma və şirkətlərin özünümaliyyələşdirmə imkanlarının, tədbirlərinin düzgün əlaqələndirilməsidir, iri miqyaslı texniki yenidənqurma layihələrin maliyyələşdirməsidir, bu problemdən irəli gələn korporativ investisiya fondlarının yaradılması və ondan məqsədyönlü istiqamətdə istifadə edilməsidir. Burada müəyyən obyektiv meyarları, strateji məqsədləri və göstəriciləri nəzərə almaq lazımdır. Bu məqsədlə digər məsələlərlə yanaşı ölkələrin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və iqtisadiyyatın investisiya təminatlı səviyyəsini müəyyən etmək üçün respublika Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən istər mikro - firma və şirkətlər və istərsə də makroiqtisadi səviyyədə aşağıdakı göstəricilər üzrə rüblük və illik hesabat formasının, qaydasının müəyyən edilməsi məqsədəuyğun olardı:

- Milli innovasiyalı məhsulun ÜDM-da xüsusi çəkisi;
- Onun ÜDM-da kapital tutumu;
- ÜDM-da fond tutumu;
- Onun kapital investisiyasında xüsusi çəkisi;
- İxrac olunan məhsulda xüsusi çəkisi;
- İnnovasiyalı məcmuu məsrəflərin örtürülməsi, səmərəliliyi.

Bütün bunlar həm milli məhsulun texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi çeşidinin yaxşılaşdırılması, həm də bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi vasitəsilə firma və şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşmasına müsbət təsir edə bilər. Ona görə də yalnız investisiya fondlarının yaradılması ilə məhdudlaşmaq kifayətləndirici deyildir. Milli innovasiyalı iqtisadi inkişaf baxımından bütövlükdə müasir dövrdə milli innovasiya sisteminin formalaşması zəruridir. Bu sistem, bircə, birinci növbədə, milli investisiya fondu ilə yanaşı firma və şirkətlərin həm yığım və həm də ehtiyat fondları, habelə investorların xüsusi vəsaitlərini və intellektual kadr potensialım əhatə etməlidir. Postsovet ölkələrində azad kapital bazarının zəif inkişaf etməsi və vençur

kapitalının formalaşmasındakı problemlər yuxarıda göstərilən innovasiyalı sistemin yaradılmasını bir daha zəruri edir. Bu baxımdan burada aktivlərin sektürizatsiyasının və onun investorların maliyyə resursları ilə birbaşa əlaqələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, sektürizatsiya ilə əlaqədar hətta risklərin təsnifatı belə indiyənə kimi bir problem olaraq qalmaqdadır. Əlbəttə, gələcəkdə innovasiya sistemində bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi xüsusi ixtisaslaşmış vençur kapitalı fondlarının bir investisiya mənbəyi kimi fəaliyyət göstərməsi və onun - vençur kapitalının biznes fəaliyyəti ilə əlaqələndirməsi postsovet dövlətlərində gələcəkdə özünə geniş yol tapa bilər. Əlbəttə, burada dövlətin müəyyən requlyativ səyləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də müasir dövrdə maliyyə problemləri, aktivlərin bazar qiymətləndirilməsi və real iqtisadi sferalarda modernizasiya tədbirləri paralel, alqoritmik və sinergetik qaydada aparılmalıdır. Əks təqdirdə nəinki problemlə aktivlərin, kreditlərin, bütövlükdə problemlə bankların özlərinin mövcudluğu, kredit portfeli keyfiyyətinin pisləşməsi kimi xoşagəlməz hallar baş verə bilər.

Bir qayda olaraq risklər istər nəzəri-metodoloji və istərsə də praktiki baxımdan aktivlər üzrə öyrənilir, təhlil edilir. Bizcə, risklər həm də passivlər üzrə öyrənilməlidir. Çünki onların yerləşdirilməsi, onlara təsir edən amillərin sistemli halda qruplaşdırılması, M₀, M₁ pul kütlələri, xüsusi olaraq nəğdsiz pul kütlələri arasındakı əlaqələrin idarə edilməsi transmilli kanal baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem həm də sahəvi kreditləşmə istiqamətləri, kreditlərin strukturu, kreditləşmə miqyası, şirkət riskləri cəhətindən də makroiqtisadi və korporativ baxımından da sistemli halda nəzərdən keçirilməlidir. Əlbəttə, burada kredit risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi, bütövlükdə maliyyə sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi, maliyyə törəmələri üzrə əməliyyatlarda spekulyativ halların məhdudlaşması, aktivlərin özlərinin sekyutizasiyası da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həm də kredit törəmə vasitələrinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Ona görə də svop, opsiya, forvard və digərləri kredit svop, ilkin defolta qədər olan svop, tam gəlir svopu, indeks svopu, kredit notu (qiymətli kağızlar üzrə), kredit spredinə forvard,

kredit spedinə opsiya istiqamətində kredit törəmələri kimi nəzərdən keçirməsi məqsədəuyğun olardı. Bu da aktivlərin və digər indikatorların real və nominal bazar dəyərləri arasındakı fərqləri nəzərə almağa, bu prosesləri idarə etməyə imkan verərdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, makroiqtisadi tarazlığın pozulması, pul kütləsi təklifinin həddindən çox olması, daxili kreditin ÜDM-da xüsusi çəkisinin həddindən artıq artması, ixrac gəlirinin azalması və s. kimi hallarda valyuta böhranına, kredit siyasətinin çatışmamaz- hqlanna gətirib çıxara bilər. Burada qırxın həddindən artıq yüksək olması da yüksək kredit riski ilə assimilyasiya olunur, Bütövlükdə qırxın dəyişməsi bu və ya digər ölkənin iqtisadi vəziyyəti və bazar situasiyaları ilə şərtlənir. Bu baxımdan bank sektorunda, banklarda kredit potensialından, sərbəst pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması yalnız mikro səviyyədə deyil, makro problemlərlə, nəqd pul məbləğinin həcmi, borc öhdəlikləri, likvid aktivlər üzrə gəlirlər, faiz xərcləri, spread, mənfəət üzrə marja, xalis faiz marjası kimi göstəricilər, resurslar və onların idarə ediləmsi, resurs bazasının möhkəmlənməsi kimi problemlərlə bağlıdır.

Postsovet dövlətlərində, o cümlədən, respublikamızda qiymətli kağızlar bazarı hələki, iqtisadi artımın investisiyalı təminatında aparıcı mövqə tutmamışdır. Hətta qiymətli kağızların pul dövriyyəsində, ictimai təkrar istehsalda xüsusi bir əmtəə kimi çıxış etməsi konsepsiyası nəzəri-metodoloji baxımından iqtisadçılar arasında mübahisəli bir problem olaraq qalmaqdadır, Həm də indiyənə qədər maliyyə bazarı ilə fond bazarı anlayışları arasındakı fərqlər haqqında da vahid, eyni mənalı fikir birliyi yoxdur. Bizcə bunun başlıca səbəblərindən biri pul bazarı ilə digər qiymətli kağızlar bazarları, anlayışları arasında fərqi qoyulmamasıdır. Əlbəttə, «fond bazam anlayışı daha çox investisiya ilə bağlıdır. Bunun inkar etmək olmaz. Lakin pul, valyuta qiymətli kağızlar olsalar da onlara dividend gətirmə, faiz dərəcəsi, likvidlik törətmə, kapitalın ilkin və yenidən bölüşdürməsi, investisiya proseslərinin maliyyə təminatı, pul tədaviyündəki roluna, bankların, xüsusi olaraq dövlətin investisiya strategiyası, borc öhdəlikləri baxımından həm öz məzmunu, həm də nəticə etibarilə, akkumilyasiya olunma və funksiyalarına görə digər qiymətli kağızlardan əhəmiyyətli

dərəcədə fərqlənir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə kommersiya risklərinin sığortalanması təcrübəsi zəif inkişaf etmişdir ki, bu da ilk növbədə sığorta bazarının kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Ölkəmizdə həyat sığortası, xüsusilə icbari sığorta, əmlak sığortası təcrübədə daha intensiv tətbiq edilir və kommersiya risklərinin sığortalanmasının zəif inkişafının əsas səbəblərindən biri sığorta şirkətlərinə sahibkarların etimad göstərməməsi və bu növ sığorta barədə zəruri məlumatların olmaması, konsultasiya xidmətlərinə çıxış imkanlarının zəif olması ilə bağlıdır.

Dünya təcrübəsində iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta sahibkarlar tərəfindən geniş istifadə edilən bir xidmət sahəsidir. Qərbin aparıcı kapitalist ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi həyatda kommersiya subyektlərinin, fərdi sahibkarların, eləcə də ailə təsərrüfatlarının fəaliyyətləri məhz sığorta münasibətləri ilə müşayiət olunmaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər sığortanın bir çox növləri üzrə öz biznes və əmlak mənafeələrini bütün risklərdən sığorta etdirirlər. Bu sahədə sığorta təşkilatlarının peşəkarlıq səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, sığortaçı kommersiya subyektinin biznes subyektinin fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməli, onun risk səviyyəsini, bazarın vəziyyətini təhlil etməklə analitik düşüncə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu baxımdan əgər həyat sığortası, icbari sığorta bu sahədə yüksək təcrübə tələb etmərsə, biznes risklərinin qiymətləndirilməsi və sığortalanması daha peşəkar yanaşma tələb edir ki, bir çox hallarda yerli sığorta şirkətləri bu sahədə az maraq nümayiş etdirirlər. Lakin bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər bir kommersiya subyektinin iqtisadi durumu dövlətin iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərdiyindən sığorta xidmətlərinin geniş surətdə tətbiq edilməsi iqtisadi sabitliyi və davamlı inkişafı təmin etməklə əhalinin gəlirinə və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ölkəmizdə sığorta sisteminin inkişafını, onun dünya sığorta sistemində inteqrasiyasının təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli hesab edilə bilər:

- 1) Sığorta bazarında diversifikasiyanın çox aşağı səviyyədə olmasını nəzərə alaraq bu sahədə dövlət tərəfindən həvəsləndirici, eləcə də sığorta şirkətlərinin maraqlarını nəzərə alaraq kommersiya subyektlərinə yönəlmiş xidmətləri ehtiva edən işlək mexanizmin yaradılması. Belə ki, sığortaçıların portfeli əsasən 2-3 əsas sığorta növü üzrə məhdudlaşır ki, bu da sahibkarlar üçün geniş çeşidli biznes risklərini sığortalamağa imkan vermir.
- 2) Sığorta təşkilatlarının maliyyə vəsaitlərinin, yəni onların kapitallaşmasının aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq sığorta xidmətlərinin inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli strategiya və proqramın hazırlanması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafında sığortanın rolu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.
- 3) Sığorta şirkətlərinin investisiya fəaliyyətinin təkmilləşdirməsi, bu sahədə onların peşəkar keyfiyyətlərinin artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi sığorta təşkilatlarının maliyyə potensialını artırmaqla daha geniş xidmətlər təklif olunmasını təmin edə bilər.
- 4) Sığorta bazarında digər dövlətlərin aparıcı sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə geniş imkanlar yaratmaqla həm sığorta bazarını inkişaf etdirmək olar, həm də həmin təşkilatların kommersiya subyektləri üçün təklif etdikləri geniş xidmətlərdən sahibkarlar geniş surətdə yararlanırlar. Bu gün ölkədə xarici sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə məhdud sayda icazənin verilməsinin aradan qaldırılması sığorta bazarında beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artmasına gətirib çıxarar.
- 5) “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” qanunun təkmilləşdirilməsi ilə dünya təcrübəsində geniş tətbiq edilən fermerlərə dövlət tərəfindən dəstəyin xüsusi forması kimi istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının mümkün risklərdən icbari sığorta etdirilməsi, ödəniləcək sığorta haqqının bir hissəsinin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi, fermer təsərrüfatlarının gəlir və xərclərinin, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası ilə məşğul olan sığorta şirkətlərinin maliyyə zərərlərinin dövlət tərəfindən qarşılınması. Azərbaycanda bu istiqamətdə qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq

təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətlidir.

6) Kommersiya subyektləri üçün, eləcə də ayrı-ayrı əhali qrupları üçün sığortaya çıxış imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə sığorta xidmətlərinin elektronlaşdırılması, əhali arasında geniş maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.M.İmran, “Menecment” (dərslük) - Bakı, ”Nurlan” 2007- 268 s.
2. Abbasov A.B., Abbasov S.A. “Maliyyə biznesi” dərslük Bakı 2014- 356 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 59-cu maddə.
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı. 2001
5. Azərbaycanda sığorta sistemi:iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi. Bakı, Qanun Nəşriyyatı 2011- 108 s.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015-ci il. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri Bakı “Səda”, 2015- 814 s
8. Biznesin əsasları. Dərslük.“Nurlan” Bakı, 2009- 656 s.
9. Biznesin təşkili və idarə edilməsi /Dərslük. Bakı: «İqtisad Universiteti»Nəşriyyatı, 2011.- 464 s.
- 10.Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2016
- 11.Filip Kotler “Marketinqin əsasları”, Bakı, 1993 – 560 s.
- 12.İqtisadi Nəzəriyyə. Dərslük. Vəliyev T.S., Qafarov Ş.S. Bakı, 2002
- 13.İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 1995
- 14.Quliyev T.Ə., Şahbazov K.A. Biznesin təşkili və idarə edilməsi dərslük. Bakı:
- 15.L.P. Alen “Kiçik biznesdə necə uğur qazanmaq olar?” Bakı, 1993- 143 s.
- 16.Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 1992
- 17.V.Niftullayev. “Sahibkarlığın əsasları” Bakı, Zaman, 2002- 620 s.
- 18.Горфинкель В.Я. Предпринимательство. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – С. 112.
- 19.Дедиков С.В. Страхование предпринимательского и финансовых рисков // Законы России: опыт, анализ, практика. 2011. № 7. С. 87.
- 20.Доступ из справ. – правовой системы «КонсультантПлюс». Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1948. Гл. 11.
- 21.Ивасенко А.Г. Банковские риски: Учебное пособие М.: 12014
- 22.Косаренко Н.Н. Правовое обеспечение публичных интересов в сфере

- страхования: монография. М.: Волтерс Клувер, 2010. \
23. М.А. Боровская Банковские услуги предприятиям Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 1999. 169с
 24. Милл Дж. Основы политической экономии: в 2 т. М.: Прогресс, 1980. С.129-130
 25. Н.М. Доба. Риск-менеджмент. Одесса. Наука и техника. 2009. стр. 25-29.
 26. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль/ пер. с англ. М. Каждана и В. Гребенникова. М: Дело, 2003
 27. Никулина Н.Н. Механизм управления рисками и андеррайтинг в страховом предпринимательстве // Страховые организации: бухгалтерский учет и налогообложение. 2009, № 2. С. 10.
 28. Смольков В.Г. Риск как фактор общественной жизни // Проблемы теории и практики управления. 2012. № 1.
 29. Теория и практика страхования: Учеб. Пособие. М.: Анкил 2013
 30. Худяков А.И. Теория страхования. М.: Статут, 2010.
 31. Царев В.В. Оценка стоимости бизнеса. Теория и методология: учеб. пособие для студентов вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – С. 478
 32. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм, демократия. М: Эскимо, 2007

РЕЗЮМЕ

В современном мире макроэкономические и микроуровневые уровни в каждой стране мира, неопределенности в глобализованных экономических системах и рискованные ситуации продолжаются. Это оказывает существенное влияние на экономическое развитие, экономические и финансовые отношения. Поэтому рискованная ситуация в экономике, изучение вопросов, регулирование, управление и минимизация потерь должны стать важной задачей каждого гражданина, который заинтересован в укреплении национальной экономики, а не предпринимателей, банкиров. Страхование рисков является важным фактором обеспечения экономической стабильности во всех сферах и оптимального, сбалансированного функционирования всей экономической системы в целом. Таким образом, совершенствование и совершенствование управленческой деятельности во всех сферах, в том числе в финансовой, финансовой и банковской сферах, относительная ликвидация рисков снижения доходов, повышение доходности финансово-кредитных операций, обеспечение прозрачности в этой области, обеспечение необходимых правил управления и так далее. это крайне необходимо.

SUMMARY

In the modern world, macroeconomic and micro levels in every country in the world, uncertainties in globalized economic systems, and risky situations continue. It has a significant impact on economic development, economic and financial relations. Therefore, the risk situation in the economy, the study of issues, regulation, management and minimization of losses should become an important task of every citizen who is interested in strengthening the national economy, not the entrepreneurs, bankers. Risks insurance is an important factor of ensuring economic stability in all spheres and the optimal, balanced functioning of the entire economic system as a whole. Therefore, improvement and improvement of management activity in all spheres, including financial system, financial and banking sphere, relative elimination of risks of reducing income, increasing profitability of financial and credit operations, ensuring transparency in this field, ensuring necessary management rules and so on. It is extremely necessary.